

ԱՐՄԱՆ ԳԱԳԻԿԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

**ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ XIX ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ
XX ԳԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ**

ԵՐԵՎԱՆ 2005

9(47.925)

Ն-15

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՄԱՆ ԳԱԳԻԿԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ

ՍԿԶԲԻՆ

3573

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԺԵՆ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN

BOOK SERIES

4

Signature

4

ԵՐԵՎԱՆ 2005

ՀՏԳ 941(479·25):391/395=919.81

ԳՍԳ 63.3(2Հ)+63.5 (2Հ)

Ս-150

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ Գիտությունների
ազգային ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի
«Նոր պատմության» բաժինը

ՀԱՅԵՐԱՄԱՍ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՆԱԴՐՈՒՄ

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ա. Ա. Սելբոնյան

Սահակյան Ա. Գ.

Ս-150

Սեբաստիայի նահանգի վարչաժողովրդագրական
պատկերը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին. - Եր.,
Պատմության ինստիտուտի հրատարակություն, 2005 –
114 էջ:

Սենագրության մեջ ուշադրություն է դարձված 1870-ական թթ.
մինչև 1914թ. Սեբաստիայի նահանգի վարչաժողովրդագրական
իրավիճակը: Առաջին անգամ քննության են առնված այն
էթնոժողովրդագրական գործընթացները, որոնք տեղ են գտել
նահանգում տվյալ ժամանակահատվածում:

Աշխատությունն արդիական է այնքանով, որ վերջին տարիներին
մեծացել է հետաքրքրությունը էթնոժողովրդագրական խնդիրների
նկատմամբ:

Գիրքը նախատեսված է մասնագետ-պատմաբանների և ընթերցող
լայն հասարակության համար:

ISBN 99941-969-3-6

2005թ

ԳՍԳ 63.3(2Հ)+63,5(2Հ)

Գիրքը տպագրվել է Երևան քաղաքի Ավան համայնքի թաղապետ
ՏԱՐՈՆ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ հովանավորությամբ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի
«Նոր պատմության» բաժինը և հեղինակն իրենց խորին երախտա-
գիտությունն են հայտնում պարոն **Տ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ**

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ք Ա Ն

Աշխատությունը արդիական է այնքանով, որքանով մեծ է հետաքրքրությունը հատկապես վերջին տարիներին, էթնոժողովրդագրական խնդիրների նկատմամբ, որն ունի ոչ միայն գիտաճանաչողական, այլև քաղաքական նշանակություն:

Վերջին երեք-չորս տասնամյակներում թուրքական պատմագրությունը, մեծ տեղ հատկացնելով ժողովրդագրական հիմնահարցերին, մեկնաբանում է այն ազգայնական և պանթուրքիստական դիրքերից՝ ամեն կերպ փորձելով խեղաթյուրել իրականությունը:

Թուրք պատմաբաններն այն միտքն են զարգացնում, թե բոլոր ժամանակաշրջաններում Արևմտյան Հայաստանում «... մի վիլայեթ, մի սանջակ, նույնիսկ մի նահիե չկա, ուր հայերը մեծամասնություն կազմեին»¹:

Այդ իսկ պատճառով, հայ պատմագիտության առջև խնդիր է դրվել զարգացնել այս ոչ բավարար չափով ուսումնասիրված բնագավառը:

Աշխատանքը նվիրված է Սեբաստիա նահանգի վարչական բաժանումների, բնակավայրերի ու ազգաբնակչության տեղաբաշխման, ինչպես նաև ժողովրդագրական պատկերի, էթնիկ տեղաշարժերի լուսաբանմանը: Ժամանակագրական առումով ուսումնասիրությունն ընդգրկում է 19-րդ դարի վերջի քառորդը և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակը: Ժամանակաշրջանն աչքի է ընկնում մի շարք բուռն քաղաքական իրադարձություններով, որոնցից էին 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և 1894-1896թթ. համիդեական կոտորածները: Հատկապես այդ կոտորածների հետ կապված նահանգում տեղ գտան բնակչության տեղաշարժեր, որոնց հետևանքով փոխվեց բազում գյուղերի և գավառակների ժողովրդագրական պատկերը:

Սույն ուսումնասիրությամբ նպատակ է հետապնդվում ի մի բերել Սեբաստիայի նահանգի 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին վերաբերող ժողովրդագրական նյութերը և տեղեկությունները, որ գոյություն ունեն հայ և օտար պատմագրության մեջ, ինչպես նաև հնարավորին չափ վեր հանել նահանգի տվյալ ժամանակաշրջանի ժողովրդագրական ամբողջական պատկերը: Աղբյուրների ընձեռած տեղեկությունների հիման վրա, քննության է ենթարկված Սեբաստիայի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 1870-ական թթ. մինչև 1914թ. ներառյալ:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի

¹ Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, էջ 3-4:

վարչատարածքային միավորներից ամենամեծը Սեբաստիայի /Սվլագի/ նահանգն էր:

Սեբաստիայի նահանգի 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի էթնոժողովրդագրական և վարչական պատկերին վերաբերող բազմաթիվ տեղեկություններ ցաքուցրիվ վիճակում գտնվում են գիտական գրականության մեջ, արխիվային փաստաթղթերում և այլուր:

Ըստ աղբյուրների վերլուծության՝ փորձել ենք հնարավորինս մանրակրկիտ կերպով, առանձին-առանձին վերլուծության ենթարկել Սեբաստիայի նահանգի գավառների վարչաժողովրդագրական վիճակը տվյալ ժամանակամիջոցում:

Նախ՝ որպես հայաշատ ու կենտրոնական գավառ, փորձ ենք կատարել ուսումնասիրել Սեբաստիայի գավառի ժողովրդագրական իրադրությունը 19-րդ դարի վերջին նախքան 1895-1896թթ. կոտորածը, ապա ձգտել ենք ներկայացնել բնակչության այն տեղաշարժերը, որոնք տեղ են գտել գավառում այդ կոտորածների պատճառով: Քննարկելով գավառի 10 գավառակների՝ Սեբաստիայի, Յաֆիքի, Չառայի, Ենիխանի, Տիվրիկի, Կանգալի, Թոնուսի, Գյուրինի, Տարենտեի, Ազիզիեի ժողովրդագրական իրավիճակը՝ առանձին-առանձին, ըստ գյուղերի, փորձել ենք պարզել հայ բնակչության ընդհանուր թիվը գավառում նախքան մեծ եղեռնը: Ապա առանձին զխում ներկայացրել ենք նահանգի հյուսիսային գավառներից մեկի՝ Շաբին Կարահիսարի վարչաժողովրդագրական պատկերը վերոհիշյալ ժամանակահատվածում:

Ուսումնասիրելով այդ գավառի Շաբին Կարահիսարի, Ալուջայի, Անդրեասի, Կոյլուհիսարի, Յամիդիեի գավառակների ժողովրդագրական պատկերը 1870-ական թթ.՝ հետամուտ ենք եղել ներկայացնել նաև 1890-ական թթ. դաժան կոտորածները և այդ պատճառով այստեղ տեղ գտած բնակչության աճի փոփոխությունները նաև 20-րդ դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում:

Աշխատության մեջ առանձնահատուկ կարևորություն է տրված նահանգի հյուսիսարևմտյան գավառների՝ Թոխաթի (Թոքաթ, Եվդոկիա) և Ամասիայի վարչաժողովրդագրական պատկերի ուսումնասիրությանը, քանի որ հենց այս երկու գավառներում էր կենտրոնացած հայ բնակչության մյուս ստվար հատվածը:

Նահանգի ընդարձակության պատճառով սահմանափակվել ենք միայն այս գավառների ժողովրդագրության ուսումնասիրությամբ:

Այս գավառների ժողովրդագրության ուսումնասիրությունը մեզ թույլ տվեց ընդհանրացնելու և ներկայացնելու ողջ Սեբաստիայի նահանգի հայ բնակչության թիվը նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ինչպես այլ գավառների, այնպես էլ Թոխաթի և Ամասիայի դեպքում ներկայացվել են նաև բնակչության այլ էթնիկ տարրերը:

Սակայն համապատասխան նյութերի խիստ սակավությունը դժվարալուծելի է դարձնում որոշակի գավառակների համար վիճակագրության կազմումը: Հաճախ վիճակագրություններում

բացակայում են որոշ գյուղեր կամ էլ այդ գյուղերը ներկայացված են ոչ ճիշտ տեղում: Աղբյուրներում հաճախ բացակայում են տարբեր ազգությունների բնակավայրերի վիճակագրությունները: Դա դժվարացնում է նահանգի բնակչության ընդհանուր թվի հաշվառումը: Այդ պատճառով մենք բավարարվել ենք Սեբաստիայի վիլայեթի համար աղբյուրների ներկայացրած բնակչության ընդհանուր թվերով:

Աղբատիկ են մանավանդ 1880-ական թթ. և 1900-ական թթ. սկզբներին վերաբերող վիճակագրական նյութերը: Սա է պատճառը, որ աշխատության մեջ մենք հիմնականում ներկայացրել ենք 1870-ական թթ. և նախքան համիդեական կոտորածների ժամանակահատվածին վերաբերող վիճակագրական տվյալներ:

20-րդ դարի սկզբի նահանգի ժողովրդագրության խնդիրներին անդրադառնալիս հիմնականում հիմնվել ենք 1914-1915թթ. տվյալների վրա և փորձել ենք ներկայացնել Սեբաստիայի նահանգի հայ բնակչության թիվն այդ տարիներին:

Սեբաստիայի նահանգն Արևմտյան Հայաստանի ամենամեծ նահանգն էր, որի տարածքը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կազմում էր մոտ 83 հազար 700 քառ. կմ: Եվ այս հսկա տարածության ժողովրդագրական խնդիրների վերաբերյալ ցայսօր առանձին աշխատանք չի գրվել, թեև հայ և օտար հեղինակներն այս կամ այն չափով անդրադարձել են այդ խնդրին:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն
ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ/ՍՎԱԶԻ/ ԳԱՎԱՌԻ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ 19-ՐԴ ՂԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ՐԴ ՂԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1. ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՎՆԱՐԿ

Սերաստիայի (Սվազի) վիլայեթը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի ամենաընդարձակ վարչատարածքային միավորն էր: Այն իր կենտրոնի՝ Սերաստիա քաղաքի անունով կրում էր Սերաստիայի վիլայեթ անունը:

Այդ ժամանակաշրջանում այն հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի և Կաստամունիի, արևելքից՝ Էրզրումի և Խարբերդի, հարավից՝ Հալեպի և Ադանայի, արևմուտքից՝ Անգորայի (Անկարա) վիլայեթներին:

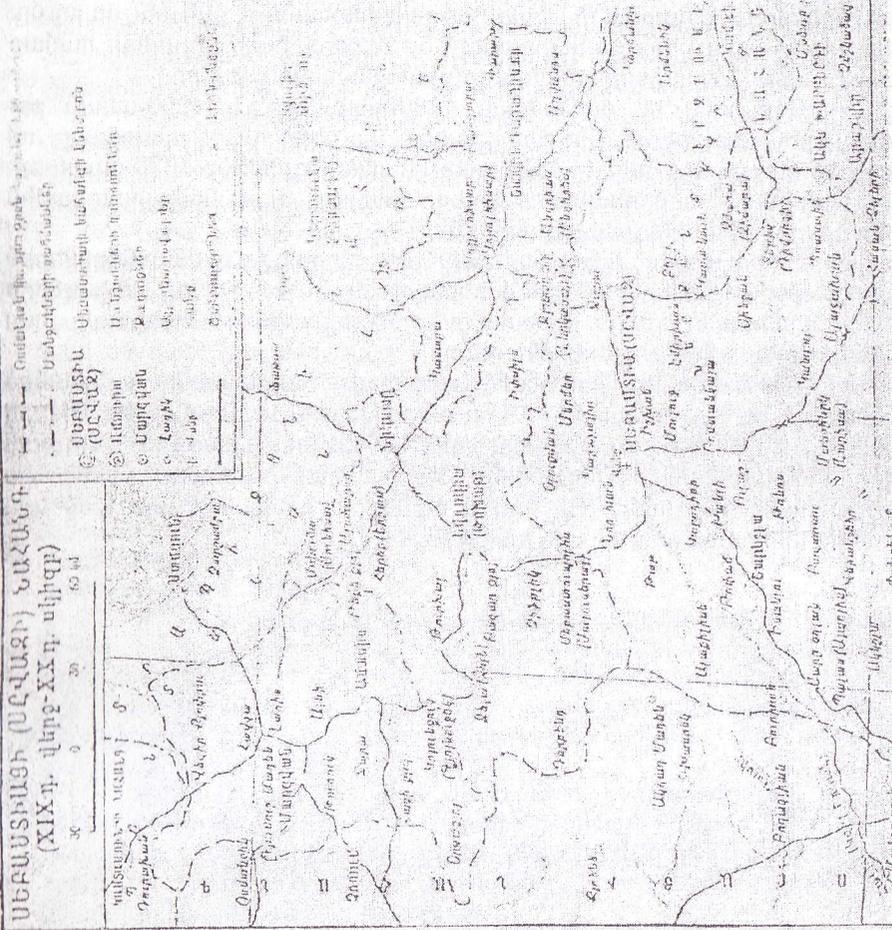
Սերաստիայի վիլայեթի տարածքը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կազմում էր մոտ 83700 քառ.կմ և բաժանված էր 4 սանջակների (գավառների)՝ Սերաստիայի (կենտրոնական սանջակ), Շաքին Կարահիսարի, Թոխաթի և Ամասիայի:

Իր հերթին Սերաստիայի սանջակը, որը զբաղեցնում էր շուրջ 39450 քառ. կմ տարածք, բաժանված էր 10 կազաների (գավառակների)՝ Սերաստիայի (կենտրոնական կազա), Հաֆիքի (Հաֆիզ, Գոչ-Հիսար), Չառա (Գոչկիրի), Ենիխան (Յըլդըզելի), Տիվրիկի (Դիվրիկի), Կանգալի (Գանկալ), Թոնուսի (Շարգշա), Գյուրիմի, Տարենտեի, Ազիզիեի (Բյոււնյան-Համիդ)¹:

Սերաստիայի նահանգը հիմնականում համապատասխանում է Փոքր Հայքի տարածքին և գտնվում է Գայլ (Իրիս) և Ալիս գետերի ավազանում:

Ի դարի 70-ական թթ. մինչև XI-րդ դարն այն գտնվում էր հռոմեական և բյուզանդական իշխանությունների տիրապետության տակ: XI-րդ դարում Հայաստանը գտնվում էր սելջուկ-թուրքերի հարձակումների վտանգի տակ: Այդ իսկ պատճառով, Վասպուրականի հայոց թագավոր Սենեբերիմ Արծրունին, սելջուկ Տուղրիլ բեկի վտանգավոր հարձակումներից փրկվելու համար, Բյուզանդիայի հայազգի կայսեր Վասիլ II-ի հետ կնքում է համաձայնություն, որով վերջինիս է հանձնում Վասպուրականը, իսկ փոխարենը ստանում է

¹ ՀՀ ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԱԱ), ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, ք. 104, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483, ք. 1, տե՛ս նաև «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ժԵ, Պեյրուք, 1995, էջ 499, տե՛ս նաև «Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի», Կ Պոլիս, 1903, էջ 187:

ՄԱՐՏԵՐԸ ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՍԿԶԲԻՆ
 «XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ»

Սեբաստիան՝ իր շրջակայքով, և 1021թ. տեղափոխվում է այնտեղ, որով և սկսվում է Արծրունիների իշխանությունը Սեբաստիայում³:

Սեբաստիայում Արծրունիների տոհմի իշխանության շրջանը պետք է համարել 1021-1071թթ.: Այդ ընթացքում Սեբաստիան նվաճվում է սելջուկ-թուրքերի կողմից և նրանց ծանր լծի տակ մնում մինչև 13-րդ դարի կեսերը: 1060թ. սելջուկները Տուղրիլ բեկի գլխավորությամբ մեծաթիվ զորք ուժ հարձակում են գործում Սեբաստիայի վրա: Թշնամին կոտորում է ժողովրդին և ավերում Սեբաստիան: Տուղրիլ բեկին հաջորդած Ալփապանը ևս 1069թ. հարձակվում է Սեբաստիայի վրա և նորանոր ասպատակություններ կատարում Սեբաստիայում:

1242թ. մոնղոլ-թաթարները Չարմաղանի գլխավորությամբ արշավում են Փոքր Ասիա, իսկ շուրջ տասը տարի անց Բաչու զորավարի գլխավորությամբ նրանք գրավում են Կարինը, Երզնկան, Սեբաստիան, Կեսարիան և այլ տարածքներ: Մոնղոլ-թաթարների ծանր լծի տակ հայտնված Սեբաստիան շուտով ենթարկվում է նոր փորձության:

1400թ. Լենկ Թեմուրը Սեբաստիայի հյուսիսային գավառները՝ Ամասիան, Եվդոկիան, ասպատակելուց հետո հյուսիսից մտնում է Սեբաստիա և սարսափելի կոտորածներ կազմակերպում: Միայն Սեբաստիա քաղաքում կոտորված հայ զինվորների թիվը հասնում էր մոտ չորս հազարի: Շուրջ չորս հարյուր տուն հայ բնակչություն կոտորածից փրկվելու համար տեղափոխվում է Բուքահա⁴:

Շուտով Սեբաստիայի նահանգը ենթարկվում է նոր փորձության. այն ընկնում է Օսմանյան Թուրքիայի ազդեցության տակ: Սեբաստիայի նահանգը օսմանյան թուրքերը հիմնականում զավթում են 15-րդ դարի առաջին քառորդին:

Օսմանյան կայսրությունը, որը ստեղծվել էր 13-17-րդ դարերի ընթացքում, իր մեջ էր ներառել Բալկանյան թերակղզին, Սև ծովի ափամերձ շրջանները, Ղրիմի թերակղզին, արաբական երկրները, Աֆրիկայի հյուսիսային հատվածները, Փոքր Ասիան, Արևմտյան Հայաստանը, Վրաստանի մի մասը և այլն: Այս վիթխարի կայսրության կառավարման համար անհրաժեշտ էր ճկուն վարչական համակարգ:

Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման առաջին տեղեկությունները վերաբերում են 1574թ., որոնք պահպանվել են Ֆերիդան բեյի կողմից կազմված «Սուլթանների գրություններ»⁵ ժողովածուում: Ըստ այդ ժողովածուի՝ Օսմանյան կայսրությունը

³ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունայ, Թիֆլիս, 1917, էջ 500:

⁴ Առաքել Պատրիկ, Պատմագիրք հուշամատենն Սեբաստիոյ և գավառի հայութեան, հ. Ա, Պեյրուք, 1974, էջ 127:

⁵ Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, т. 5, Ереван, 1970. Е.К.Саркисян, Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении, стр. 357.

բաժանվում է 34 էյալեթների, որոնք բաղկացած էին 242 լիվաներից (սանջակներից)⁶:

Այսպիսով, Օսմանյան թուրքերը զավթելով Սեբաստիան, շուտով կազմում են Արևմտյան Հայաստանի առաջին վարչատարածքային միավորը՝ էյալեթը՝ սկզբում Ռումի, ապա՝ Սեբաստիա անունով⁷: Մինչև 16-րդ դարի սկիզբն այն Օսմանյան սուլթանության արևելյան սահմանային նահանգն էր, որը հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի կայսրությանը /մինչև 1461/, արևելքից՝ նախ ակկոյունլուների տիրակալությանը /մինչև 1502/, ապա՝ Սեֆյան Պարսկաստանին /մինչև 1514/, հարավից՝ Եգիպտոսի Մամլուքյան սուլթանությանը /մինչև 1516/:

Օսմանյան Թուրքիայի վարչական բաժանման մասին մանրամասն տրված է 1653թ. պալատական ծառայող Ալի Չաուլչի կողմից կազմված տրակտատում, ըստ որի՝ կայսրությունը բաժանված էր 32 էյալեթների և 247 սանջակների: Նույն փաստաթղթով Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց Սեբաստիայի (Սվազի), Դիարբեքրի, Էրզրումի, Չլդրի, Կարսի, Վանի էյալեթների⁸:

Այս վարչական պատկերը ինչպես ամբողջ կայսրությունում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում պահպանվեց մինչև 1831թ.:

Այդ թվականի տվյալներով Օսմանյան Թուրքիան բաղկացած էր 29 էյալեթներից, որոնք իրենց հերթին բաժանված էին 179 լիվաների (սանջակների): Արևմտյան Հայաստանի մեջ էին մտնում Դիարբեքրի, Սեբաստիայի, Կարսի, Էրզրումի, Չլդրի, Վանի էյալեթները: Սեբաստիայի էյալեթը բաժանված էր Սվազի, Ամասիայի, Բոզոքի, Չորումի, Ջանիկի, Տիվրիկի, Արաբկիրի լիվաների⁹: 1846թ. Սեբաստիայի նահանգին է միացվել նաև Էրզրումի նահանգի կազմում գտնվող Շաբին Կարահիսար գավառը:

Քիչ ավելի ուշ սուլթանական կառավարությունը կայսրության կառավարման հարմարության համաձայն որոշեց ստեղծել վարչական ավելի մեծ միավորներ՝ վիլայեթներ: Եվ այդ իսկ պատճառով 1864թ. վիլայեթների մասին թուրքական օրենքով Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց վիլայեթների՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Դիարբեքրի, Խարբեռդի կամ Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի և Սեբաստիայի (Սվազի): Այս օրենքով վիլայեթը, որի գլուխ կանգնած էր վալին կամ նահանգապետը, բաժանվում էր սանջակների՝ մուլթեսարիֆների գլխավորությամբ,

⁶ Տե՛ս նաև, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հատոր Բ, կազմեց Սաֆրաստյան Ա., Երևան, 1964, էջ 212-222:

⁷ Սվազի նահանգը իբրև Ռումի էյալեթ կազմավորվել է 1397-1398թթ., ապա 1526թ. դարձել է թուրքական էյալեթ (Birken A., Die Provinzen des Osmanischen Reiches, էջ 142, Wiesbaden, 1976):

⁸ Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, т. 5, Ереван, 1970, стр. 357.

⁹ Նույն տեղում, стр. 359.

սանջակներն իրենց հերթին բաժանվում էին կազաների, իսկ կազաները՝ նահիբներին:

Այս վարչական բաժանումն առանձին փոփոխություններով պահպանվեց մինչև 20-րդ դարի սկիզբը:

2. ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ՉԱՎԱՌԱԿ

Ինչպես նշեցինք, Սեբաստիայի սանջակը, բաժանված էր 10 կազաների (գավառակների)՝ Սեբաստիայի (կենտրոնական կազա), Յաֆիքի (Յաֆիգ, Գոչ-Յիսար), Ջառա (Գոչկիրի), Ենիխան (Յըլլըզգելի), Տիվրիկի (Դիվրիկի), Կանգալի (Գանկալ), Թոնուսի (Շարգշա), Գյուրիհի, Տարենտի, Ազիզի (Բյունյան-Յամիդ):

Սեբաստիայի կազան առանձնանում էր սանջակի այլ կազաներից ոչ միայն իր կենտրոնական լինելու, այլև բազմամարդ ու հայաշատ լինելու հանգամանքով: Այն համարվում էր կենտրոնը ոչ միայն Սեբաստիայի սանջակի, այլև ողջ վիլայեթի: Վերջինս արևելքից սահմանակից էր Յաֆիքի, արևմուտքից՝ Թոնուսի, հյուսիսից՝ Ենիխանի, հարավից՝ Գյուրիհի կազաներին:

Կազայի կենտրոնը Սեբաստիա (Սվազ) քաղաքն էր¹⁰: Այն գտնվում էր Ալիս (Կզըլ-Ըրմակ) գետի աջ ափին՝ Մայրազոն կոչվող լեռան ստորոտին, և հարուստ ու հին պատմություն ուներ: Քաղաքը միշտ ունեցել է հոծ ազգաբնակչություն, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայերը:

Յայ բնակչության հոծ զանգված է հաստատվել այստեղ դեռևս 11-րդ դարում, երբ Վասպուրականից այստեղ է տեղափոխվում Սենեքերիմ Արծրունի թագավորը: Թեև Սեբաստիա քաղաքը դարերի ընթացքում ենթարկվել է տարբեր զավթիչների հարձակումների, և հայ ժողովուրդը ենթարկվել էր ջարդերի ու կոտորածների, հայերը Սեբաստիա քաղաքում պահպանել են իրենց գերակշիռ թիվը և դերը ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջը: 19-րդ դարի վերջին քաղաքի 64 թաղերից 33-ում բնակվում էին հայերը:

19-րդ դարի վերջին քառորդին վերաբերող տարբեր աղբյուրներ Սեբաստիա քաղաքի հայ ազգաբնակչության թվի մասին զանազան տեղեկություններ են հաղորդում:

1878թ. վերջին Գարեգին Սրվանձոյանցը այցելում է Սեբաստիա քաղաք, որը նա անվանում է «Սևաստ»¹¹ ձևով: Սրվանձոյանցը նշում է, որ այդ ժամանակ քաղաքում բնակվող ընդհանուր բնակչության թիվը հասնում է 32039 մարդու, որից 13272 շունչը կազմում էին հայերը¹²: Այսինքն՝ ընդհանուր բնակչության 41,4 %-ը: Ըստ որում նա նշում է, որ

¹⁰ Քաղաքը հին ժամանակներում կոչվել է Կաբիրա, այն բերդի անունով, որ զոյություն ուներ Պոնտոսի թագավորության ժամանակ: Մ.թ.ա. 64թ. Պոմպեոս հռոմեական զորավարը, հաղթելով Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Պոնտացուն տիրել է այս քաղաքին և ի պատիվ այս հաղթանակի անվանել է Դիոպոլիս, այսինքն՝ Յուպիտեր աստծու քաղաք: Սակայն շուտով Պոնտոսի թագուհի Պյութադորիսը այն վերանվանեց «Սեբաստ» անունով ի պատիվ Օգոստոս կայսեր: Յայերենում Սեբաստի «ք» տառը «վ»-ի տառաձայնությամբ դարձել է Սևաստ: Յետագայում թուրքերենում աղավաղվելով դառնում է Սվազ:

¹¹ Սրվանձոյանց Գ., Երկեր, Երևան, 1982, հ. Բ, էջ 239:

¹² Ցես նշվ.աշխ., էջ 172:

13200 հոգին լուսավորչական դավանանքի հայեր էին, իսկ 72-ը՝ կաթոլիկ և բողոքական: Այլ ազգությունների թվում հեղինակը նշում է 330 հույների և 18437 շունչ քուրքերի¹³ մասին:

Սակայն մեր կարծիքով հեղինակը որոշ չափով չափազանցնում է քուրքերի թվաքանակը և նրանց անվան տակ է միավորել նաև այլ մահմեդական էթնոմիավորների: Դեռ 1876թ. ողջ Սեբաստիայի սանջակում բնակվող մահմեդական բնակչության թիվը հասնում էր 109356 շնչի¹⁴:

Քաղաքի հայ բնակչության թվի մասին այլ փաստ է արձանագրում ժամանակի արևմտահայ մանուկը: 1880թ. «Սասիս» օրաթերթը քաղաքի բնակչության թիվը ցույց է տալիս 30-40 հազար, որոնցից 2500 տունը կամ 16648 շունչը՝ հայեր¹⁵:

Ստացվում է այնպես, որ 1878թ. մինչև 1880թ. հայերի թիվը աճել էր 3376 շնչով, որը բնական աճի դեպքում գրեթե հնարավոր չէ և պետք է ենթադրել, որ դա կատարվել է բնակչության նոր ներհոսքի հետևանքով:

Սեբաստիա քաղաքի 1890թ. վիճակի մասին վիճակագրական տվյալներ է հաղորդել Վիտալ Քինեն: Վերջինս Սեբաստիա քաղաքի բնակչության թիվը ցույց է տալիս 43122 մարդ¹⁶: Այս թվի մեջ 22003 հոգին սյունի, 10501-ը՝ շիա մահմեդական, իսկ 8823-ը՝ հայ լուսավորչական էր, 93-ը՝ հայ բողոքական, 173-ը՝ հայ կաթոլիկ և 1529-ը՝ հույն: Այսպիսով, հայ բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 9069 մարդ:

Այսպիսով, վերոհիշյալ աղբյուրների հավաստմամբ 19-րդ դարի վերջին, նախքան 1895-1896թթ. համիդեական ջարդերը, Սեբաստիա քաղաքի բնակչության ընդհանուր թիվը տատանվում էր 30-ից-40 հազար մարդ: Ընդունելով այս տվյալներից նվազագույնը՝ մենք հակված ենք կարծելու, որ Գ.Սրվանձոյանցի Սեբաստիա քաղաքի մասին հաղորդած տվյալը՝ 32039 հոգի, ավելի մոտ է ճշմարտությանը: Ուստի ավելի հավանական ենք համարում նաև հայ բնակչության 13200 շունչ լինելու փաստարկը:

Շուտով սկսված համիդեական կոտորածները ծանր անդրադարձան Սեբաստիա քաղաքի վրա, և ժողովրդագրական պատկերը խաթարվեց, բայց այն շարունակեց մնալ 20-րդ դարում՝ իբրև Սեբաստիայի վիլայեթի և կազայի մարդաշատ և հայաբնակ կենտրոնը: 1900թ. Սեբաստիա այցելած եվրոպացի Անդրեաս և Փոյուզաս Կյունոն եղբայրները այս կենտրոնի մասին գրում են. «Այսօր ալ գլխավոր քաղաք

է ընդարձակ նահանգ է մը և 40000 է ավելի բնակիչ ունի»¹⁷: Իրոք, 20-րդ դարի սկզբին հայ բնակչության թիվը քաղաքում աճել էր:

Մի աղբյուրի համաձայն՝ 1909թ. դրությամբ Սեբաստիա քաղաքն ուներ 10000 տուն, 60000-ից ավելի բնակիչներ, որոնցից 25 հազարից ավելին կազմում էին հայերը¹⁸: Քաղաքն ուներ 72-ի չափ քաղեր, որոնցից 50-ը հայաբնակ էին: Հայ ազգաբնակչության թվի մասին նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը զանազան աղբյուրներ տարբեր տվյալներ են հաղորդում:

Այսպես, օրինակ՝ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների համաձայն՝ 1913թ. վերջի և 1914թ. սկզբի դրությամբ Սեբաստիա քաղաքի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 31185 անձի¹⁹:

Սեյ այլ հայկական աղբյուր հավաստում է, որ նախքան 1915թ. մեծ եղեռնը Սեբաստիա քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը կազմում էր 5000 տուն և 32000 անձ²⁰:

Աղբյուրների մեծ մասը վկայում են այն մասին, որ 1914թ. դրությամբ Սեբաստիա քաղաքի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 37000 շնչի²¹:

Այլ հակասական տվյալ է ներկայացնում Թեոդիկը, որի համաձայն 1915թ. նախքան կոտորածը, հայ ազգաբնակչության թիվը Սեբաստիա քաղաքում կազմում էր 3290 տուն և 22510 մարդ²²:

Մեր կարծիքով այս փաստը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ ինչպես տեսանք, դեռ 1909թ. քաղաքի հայ բնակչության թիվը անցնում էր 25 հազարից, և ինչպես հայտնի է, այդ տարիների ընթացքում բնակչության լուրջ տեղաշարժեր և կոտորածներ չեն արձանագրվել Սեբաստիայի վիլայեթում:

Սենք համակարծիք ենք այն հեղինակների հետ, որոնք գտնում են, որ քաղաքը այդ ժամանակ ուներ 31-32 հազար բնակչություն, քանի որ 1909թ. 25 հազարից ավել բնակչություն ունեցող քաղաքը բնական աճի դեպքում 1914թ. չէր կարող ունենալ 37000 բնակչություն, իսկ տվյալ

¹⁷ Տաշեան Վ.Յ., Պոնտական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1919, էջ 233:

¹⁸ Գաբամաճեան Ս., Գամեր: Փոքրիկ ճամբորդ արեւելքի մէջ, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 163:

¹⁹ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., Les Armeniens dans l'empire ottoman la veille du Genocide, Paris, 1992, p. 57.

²⁰ «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. ժե, Պեյրուք, 1995, էջ 500:

²¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 7, տե՛ս նաև Գաբիկեան Կ., Եղեռնապատում Փոքուն հայոց և Նորին մեծի մայրաքաղաքին, Սեբաստիո, Բոստոն, 1924, էջ 597, տե՛ս նույնը The Armenian Review, vol. 25, 1972, An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918. In the Ottoman Empire 1914, Sarkis J., Karajian M.P., p. 9. Առաքել Պատրիկ, Պատմագիրք հուշամատեան Սեբաստիոյ և զավառի հայութեան, հ. Ա, Պեյրուք, 1974, էջ 569-573:

²² Թեոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարիին, Նիւ Եօրք, 1985, էջ 104:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴ Ս.Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսական դիվան,

թղթապանակ N 228, վավերագիր N 21, թ. 4:

¹⁵ Սասիս, Կ. Պոլիս, 1880, դեկտեմբերի 30:

¹⁶ uinet Vital, La Turquie d'Asie, Paris, 1892, vol.1, p. 665.

տարիների ընթացքում այստեղ բնակչության լուրջ տեղաշարժեր չեն գրանցվել:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Սեբաստիան իրենից ներկայացնում էր հայաշատ մի կենտրոն: Հայերի թիվը նախքան 1890-ական թթ. կոտորածը այս քաղաքում հասել էր շուրջ 13000 շնչի: Ցավոք, համիդեական կոտորածին զոհ գնաց շուրջ 5000 հայ մարդ, բայց քաղաքը, ինչպես տեսանք, չկորցրեց իր հայեցի դիմագիծը նաև Մեծ եղեռնի նախօրյակին:

Բացի Սեբաստիա քաղաքից, կազայում հաշվվում էր 36 գյուղ՝ բնակեցված տարբեր ազգություններով, որոնցից վեցը՝ հայաբնակ:

Այդ գյուղերն ընկած էին Սեբաստիա քաղաքից հարավ՝ Ալիս գետի հարավային ափին և քաղաքի հյուսիսային մասում՝ նույն գետի արևմտյան ափին:

Ալիս գետի հարավային ափին՝ Սեբաստիա քաղաքից դեպի հարավ էին ընկած Իշխանի, Շնքուռակ, Ղալտի, Ազ Ղայա, Կողալի գյուղերը²³:

Իշխանի զուտ հայաբնակ գյուղը 1875թ., ըստ Պողոս Նաթանյանի հաղորդած տվյալների, ուներ 47 տուն, 466 անձ հայ բնակիչ²⁴: Նրա ժամանակակից Գ.Սրվանձտյանցը 1878թ. այդ թիվը ցույց է տալիս 408 մարդ²⁵: Իսկ 1880թ. «Մասիս» օրաթերթը գյուղի բնակիչներին հաշվում է՝ 47 տուն, 486 շունչ²⁶:

Հետաքրքիր է այն, որ 20-րդ դարասկզբի հեղինակ Անդրեաս Աղեքսանդրյանը, խոսելով Իշխանի գյուղի մասին, նշում է, որ այն ուներ 408 կամ 486 հայ բնակիչ²⁷: Պարզ է, որ հեղինակն այդ թվերը տալիս է 19-րդ դարի վերջի համար և հիմք է ընդունել հենց վերոհիշյալ աղբյուրները:

Մենք ևս ընդունում ենք, որ գյուղի հայ բնակչությունը այդ ժամանակ կազմում էր 47 տուն: 20-րդ դարի սկզբին գյուղի բնակչությունն աճելով արդեն կազմում էր 55-60 տուն²⁸:

Իշխանի գյուղում հայ բնակչությունը էլ ավելի մեծ թիվ էր կազմում Լ-ին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: Որոշ աղբյուրների հավաստմամբ նրանց թիվը հասնում էր 80 տան, 674

²³ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., Les Armeniens dans l'empire ottoman la veille du Genocide, Paris, 1992, p. 239:

²⁴ Նաթանեան Պ.Վ., Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճակին Սեբաստիոյ եւ անոր կուսակալութեան ներքեւ գտնվող մի քանի գլխավոր քաղաքաց, Կ.Պոլիս, 1877, էջ 154-155:

²⁵ Սրվանձտեանց Գ., Թորոս Աղբար, Կ.Պոլիս, 1879, մաս 1, էջ 172:

²⁶ Մասիս, Կ.Պոլիս, 1880, նոյեմբերի 25:

²⁷ Աղեքսանդրեան Ա., Պատմութիւն Ականավոր քաղաքին Սեբաստիոյ, Վենետիկ, 1911, էջ 363:

²⁸ Էփրիկեան Ա., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1903-1905, հ. Ա, 2-րդ տպագրություն, էջ 71:

բնակիչ²⁹: Աղբյուրների այլ մասը 1915թ. նախաշենին գյուղի համար ցույց է տալիս 150 տուն 1200 հոգի հայ բնակչություն:

Մեզ ավելի շատ վստահություն են ներշնչում 80 տուն, 674 հոգի թվային տվյալները, քանի որ, ինչպես տեսանք, նախորդ դարի վերջին քառորդին հայ բնակչությունը այս գյուղում կազմում էր շուրջ 47 տուն, իսկ 20-րդ դարի հենց սկզբին այդ թիվը կազմում էր 55-60 տուն³⁰: Փաստորեն շուրջ 20 տարվա ընթացքում բնակչությունը աճել էր 8-13 տնով, և ավելի հավանական է, որ հաջորդ 15 տարվա ընթացքում այն աճած լիներ 20 տնով, քան թե 90-ով, որովհետև բնակչության ներհուսք չի արձանագրվել:

Խոսելով մյուս հայաբնակ գյուղի՝ Շնքուռակի (Շունքուռակ) մասին՝ նախ նշենք, որ այն հեղինակներից մի մասի մոտ նշված է Երլտըզ-Էլի (Ենիխան) կազայի կազմում³¹: Սակայն մեր կարծիքով դա չի համապատասխանում իրականությանը:

Ենիխան (Յըլդըզեի, Նոր-խան) կոչված կազան գտնվում էր Սեբաստիայի կազայի արևմտյան հատվածում, իսկ Շնքուռակ գյուղը, ինչպես արդեն նշել ենք, ընկած էր Սեբաստիա քաղաքից հարավ և չէր մտնում Ենիխան կազայի սահմանների մեջ:

Ի սկզբանե պետք է նշենք, որ այս գյուղը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ունեցել է սակավաթիվ հայ բնակիչներ, և գյուղի բնակչության մեծ մասը կազմել է մահմեդական տարրը:

1875թ. գյուղի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 3 տան, 33 անձի³²: 1878թ. այնտեղ բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 4 տուն, 28 շունչ³³: Սինդրեո նույն ժամանակ գյուղում գտնվող թուրքերի թիվը հասնում էր 110 հոգու³⁴: 1880թ. գյուղի հայ բնակչության թիվն աճել էր՝ հասնելով 5 տան, 64 շնչի³⁵:

Հայերը թեև թվով քիչ, բայց իրենց գոյությունը պահպանել են այս գյուղում նաև 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում: Սկզբնաղբյուրներից մեկը վկայում է այն մասին, որ հայերը գյուղում 1915թ. ողբերգության

²⁹ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 239, տես նույնը Թեոդիկ, նշվ.աշխ., էջ 11:

³⁰ Գաբրիկեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 597, տես նույնը Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 570, տես նաև Թեոդորյան Կ., Գամիրքի հայ ազգաբնակչության թիվը Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. Ա, Երևան, 1970, էջ 138 (այսուհետև «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն»):

³¹ Գաբրիկեան Կ., նշվ.աշխ., նույն տեղում, տես նույնը Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 572:

³² Նաթանեան Պ., նշվ.աշխ., էջ 163:

³³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 2, տես նույնը Սրվանձտեանց Գ., նշվ.աշխ., էջ 172:

³⁴ Տես նույն տեղում:

³⁵ Մասիս, Կ. Պոլիս, 1880, նոյեմբերի 25:

նախօրեին կազմում էին 10 տուն³⁶։ Բայց այս փաստարկը մեզ չի համոզում իր ճշմարտացիությանը։ Բանն այն է, որ եթե 1875-1880թթ. ընթացքում բնակչության աճը կազմել է ընդամենը 2 տուն՝ 3-ից հասնելով 5-ի, ապա զարգացման նման միտման դեպքում էլ 1915թ. հայերի թիվը գյուղում պետք է կազմեր շուրջ 19 տուն։

Այդ իսկ պատճառով հակված ենք կարծելու, որ ճշմարտությանը ավելի մոտ են այն աղբյուրները, որոնք առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ այս գյուղի համար մատնանշում են 30 տուն, 240 հոգի³⁷ հայ բնակչություն։

Ղալտի (Ղալտը, Գալտը) հայաբնակ գյուղի անունը մնացել է Լենկթեմուրի ժամանակներից։ 19-րդ դարի վերջի քառորդին այն իրենից ներկայացնում էր հայաշատ մի գյուղ։ 1875թ. դրությամբ այն արդեն 20 տուն՝ 200 շունչ³⁸ ունեցող հայկական գյուղ էր, որն ապրում էր իր մշակութային ու կրթական կյանքով և այդ ժամանակ ուներ Ս. Հակոբ անունով եկեղեցի ու դպրոց, ուր հաճախում էր 35 աշակերտ։

1878թ. գյուղի հայ բնակչությունը աճել էր՝ կազմելով 256 շունչ³⁹։ Իսկ 1880թ. նրանք թիվն կազմում էր 25 տուն⁴⁰։ Գյուղը 20-րդ դարի սկզբին շարունակեց հայաշատ մնալ և մինչև մեծ եղեռնը վերածվեց զուտ հայաբնակ գյուղի։ 1915թ. Ղալտին արդեն 100 տուն և 800 անձ ունեցող զուտ հայաբնակ գյուղ էր⁴¹։

Ազոլայա (Ակկայա, Ազոլոյու) հայաբնակ գյուղի մասին տեղեկությունները շատ սակավաթիվ են։ Հայտնի է միայն, որ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին այն ևս բնակեցված էր հայերով և 1914-1915թթ. դրությամբ նրանք թիվը կազմում էր 50 տուն՝ 400 մարդ⁴²։

Կողալի (Ղոզալը) գյուղի մասին ևս տեղեկությունները շատ կցկտուր են, և եղածները հավատացնում են, որ նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը այս գյուղում ապրում էին 50 տուն, 400 շունչ հայեր⁴³։

Քիչ այլ էր պատկերը Սեբաստիա քաղաքից հյուսիս՝ Ալիս գետի արևմտյան ափին ընկած գյուղերում, որտեղ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ

դարի սկզբին կենտրոնացել էր բնակչության և մասնավորապես հայ ազգաբնակչության հոծ զանգված։ Այդ գյուղերն էին Դավրան և Բրզնիքը։

Դավրա⁴⁴ գյուղը Սեբաստիա քաղաքին ամենամոտիկ գտնվող հայաբնակ գյուղն էր։ Այն կառուցված էր Մայրազուն կոչվող լեռնաշղթայի ստորոտում՝ բլրի վրա։

19-րդ դարի վերջին գյուղն ունեցել է սովոր հայ բնակչություն։ Դեռևս 1870թ. նրանք թիվը գյուղում կազմում էր 200 տուն⁴⁵։ Եթե յուրաքանչյուր տան միջին շնչերի քանակն ընդունենք 8 մարդ, ապա ստացվում է 1600 շունչ։

Ուշագրավ է, որ գյուղը գրեթե չէր տուժել 1895-1896թթ. կոտորածի ժամանակ, թեև որոշ ժողովրդագրական տեղաշարժեր առկա են եղել։ 1896թ., երբ շրջակայքից մեծ թվով մահմեդական խուժանը հարձակում է գործում գյուղի վրա, նրանք չեն համարձակվում մտնել գյուղ՝ վախենալով, որ տղամարդիկ գյուղում կլինեն։ Նրանք գյուղի կանանց, երեխաների, ծերունիների մի մասին քշում են հեռու վայրեր⁴⁶։

Կարծում ենք, որ այս տեղաշարժի հետևանքով հայ բնակչության թիվն այնքան էլ չէր նվազել, և 20-րդ դարի սկզբին հայերն այստեղ զգալի աճ ունեցան։ Թեոդիկի մոտ հայերի թիվը հասնում էր 255 տան⁴⁷։ Ռայմոնդ Գևորգյանի և Փառլ Փափուջյանի մոտ այդ թիվը նույնպես կազմում էր 255 տուն /1518 շունչ⁴⁸։ Ըստ այդմ՝ յուրաքանչյուր տան միջին շնչերի թիվը կազմում էր 5-6 մարդ, որը, մեր կարծիքով, չի համապատասխանում իրականությանը։ Այդ իսկ պատճառով հակված ենք կարծելու, որ ճշմարտացի են այն հեղինակները, որոնք գտնում են , որ 1914թ. գյուղն ուներ 300 տուն կամ 2400 շունչ բնակչություն⁴⁹։

Բրզնիք զուտ հայաբնակ գյուղն ուներ շատ հին պատմություն։ Նրա առաջին բնակիչները եղել են Բագրատունյաց տոհմից սերված և այդ պատճառով գյուղը հայտնի է եղել նաև Բագրատունիք անվամբ⁵⁰։

⁴⁴ Ըստ ավանդության, երբ Սենեքերիմ Արծրունի հայոց արքան փոխադրվեց Սեբաստիա, նրա որդին՝ Դավիթը, Դավուռ կոչվող վայրում ամառանոց է կառուցում և իր անունով անվանում է Դավթագյուղ։ Հետագայում գյուղը այստեղից էլ սկսեց կոչվել Դավրա։

⁴⁵ ՀՀ ԱՎ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 111, թ. 1։

⁴⁶ Սապահ-Գյուլեան Ս., Փոքր Հայքի հիշատակներ, հ. Ա, Չիկագո, 1917, էջ 284-287, Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 299-300։

⁴⁷ Թեոդիկ, Գողգոթա հայ հոգևորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարիին, Նիւ Եօրք, 1985, էջ 111։

⁴⁸ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 239։

⁴⁹ Գաբրիելեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 597, տես նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., նույն տեղում. նաև «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. Ա, նույն տեղում։

⁵⁰ 1631թ. գրված Սեբաստիայի Ս. Նշանի վանքի մի գրքի հիշատակարանում գրված էին հետևյալ տողերը. «Բագրատունիք, այն է Բրզնիք, ի սմանէ սախ յոմանց, թե էին ի ցեղէն Բագրատունեաց, և եկեալ աստ արարին հիմնարկութիւն և էին տունք իբր Եօթն և յետոյ ի գռեհկաց դարձուցեալ զբագրատունիք Բրզնիք և է իբր ժամալ և կիսով հեռի ի քաղաքէ Սեբաստիոյ և այժմ են ի սմա տունք իբրև

³⁶ ՀՀ ԱՎ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 477, թ. 1։

³⁷ Գաբրիելեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 603, տես նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 573։

³⁸ Նաթանեան Պ., նշվ.աշխ., էջ 164։

³⁹ ՀՀ ԱՎ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 940, թ. 7, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 1, տես նույնը Սրվանձտեանց Գ., նշվ.աշխ., նույն տեղում, Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 363։

⁴⁰ Մասիս, Կ.Պոլիս, 1880, նոյեմբերի 25։

⁴¹ ՀՀ ԱՎ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 477, թ. 1, տես նաև Գաբրիելեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 597, Առաքել Պ., նշվ.աշխ., էջ 569, տես նույնը «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. Ա, էջ 138։

⁴² Գաբրիելեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 598, տես նույնը Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 570, տես նաև «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. Ա, Երևան, 1970, էջ 138։

⁴³ Տես նույն տեղում, տես նաև ՀՀ ԱՎ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 7։

Գյուղը միշտ եղել է հայաշատ կենտրոն: Այստեղի ծնունդ է հայ ժողովրդի արժանի զավակ, մեծ բանաստեղծ Դանիել Վարուժանը:

Դեռ 19-րդ դարի սկզբին գյուղն ուներ 100 տուն հայ բնակչություն⁵¹: Մինչև 19-րդ դարի 60-ական թթ. նկատելի է բնակչության զգալի աճ և տեղաշարժեր: Մասնավորապես բնակչության մեծ մասը գաղթեց Կ.Պոլիս⁵²: Չնայած այս տեղաշարժերի, այնուամենայնիվ, այդ ժամանակամիջոցում գյուղում կար ստվար բնակչություն: 1863թ. դրությամբ գյուղն ուներ 165 տուն կամ 1300 հոգի⁵³: Ի դեպ, գյուղի հայերը կաթոլիկներ էին: Արդեն 1880-ական թթ. կեսերին նրանց թիվը հասավ 1800 անձի⁵⁴: Պատահական չէ, որ այդպիսի աճի դեպքում արդեն 1914թ. դրությամբ հայերի թիվն այստեղ հասնում էր 500 տան 4000 անձի⁵⁵: Փաստորեն, հայ բնակչության հոծ զանգվածով այս գյուղը կազայում զիջում էր միայն Սեբաստիա քաղաքին:

Այսպիսով, մեր հաշվումների համաձայն՝ ստացվում է, որ 1914-1915թթ. ողջ Սեբաստիայի կազայում բնակվող հայերի թիվն անցնում է 40 հազարից (40914մարդ): Մինչդեռ նույն ժամանակահատվածի համար որոշ եվրոպացի հեղինակներ⁵⁶, հենվելով թուրքական տվյալների վրա, պնդում են հոգուտ 26076 շնչի. որը, մեր կարծիքով, շատ հեռու է հավաստի լինելուց, այն դեպքում, երբ Սապահ-Գյուլյանը նույն ժամանակաշրջանի համար հայերի թիվը ցույց է տալիս 68550 մարդ⁵⁷:

Նույն ժամանակ կազայում բնակվում էին նաև հույներ, որոնց թիվը աննշան էր և կազմում էր 728 հոգի⁵⁸: Կազայում բնակվող մահմեդական տարրը կազմում էր 54819 շունչ⁵⁹:

Փաստորեն, ստացվում է, որ նախքան մեծ եղեռնը Սեբաստիայի կազայի բնակչության ընդհանուր թիվը հասնում էր 96461 մարդու:

Այսպիսով, Սեբաստիայի գավառակը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին իրենից ներկայացնում էր խայտաբղետ էթնիկ պատկեր ունեցող մի կազա, ուր հայերը մեծ թիվ էին կազմում և տեղաբաշխված

էին հիմնականում Սեբաստիա քաղաքում, ինչպես նաև Իշխանի, Շնքուռակ, Դալտի, Ազղայա, Կողալի, Դավրա և Բրզնիք գյուղերում:

հնգետասան ի թուին հայոց ՌՁ» (Եփրիկեան Ա., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1903-1905, հ. Ա, 2-րդ տպագրություն, էջ 436), Պոտուրեան Մ., Հայ հանրագիտակ, գիրք Գ., Պուրթեշ, 1938, էջ 413:

⁵¹ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 363:

⁵² Տես նույն տեղում:

⁵³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 109, թ. 3:

⁵⁴ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁵⁵ Գաբրիելեան Կ., նշվ. աշխ., նույն տեղում, տես նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁵⁶ Justin Mac Carthy, The Arab world, Turkey, and the Balkans (1878-1914). A Handbook of historical statistics. Boston, 1982, p. 77, տես նույնը Kemal H.Karpat, Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristic, p. 77, Paris, 1985.

⁵⁷ Սապահ-Գյուլյան Ա., Փոքր Հայքի հիշատակներ, Չիկագո, 1917, էջ 242:

⁵⁸ Justin Mac Carthy, նշվ. աշխ., նույն տեղում, տես նույնը Kemal H.Karpat, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

3. ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ԳԱՎԱՌԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԳԱՎԱՌԱԿՆԵՐ

ա. ՀԱՖԻՔԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Սեքաստիայի բազմաթիվ կազաներից (գավառակներից) հայաշատ, պատմա-ազգագրական հարուստ սովորություններով, սրբավայրերով շրջանը Հաֆիքի (Գոչ-Հիսարի) գավառակն էր:

Հաֆիքի կազան գտնվում է Սեքաստիայի սանջակի արևելքում: Վերջինս արևմուտքից սահմանակից էր Սեքաստիա քաղաքին, հյուսիսից՝ Պոնտական լեռներով բաժանված էր Կոլյուհիսար, Անդրեաս կազաններից, իսկ հարավից սահմանակից էր Կանգալ և Տիվրիկ կազաններին:

Այս կազայի կենտրոնը Գոչ-Հիսար (Գոչասար) կամ Պետրոսի գյուղն էր, որը գտնվում է Ալիս գետի աջ ափին: Կազան բաժանված էր 16 գյուղախմբերի (նահիեների)⁶⁰: Կազայի կայմակամը (կառավարիչը) նշանակվում էր հայերից⁶¹:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Հաֆիքի կազան ուներ խայտաբղետ ազգային կազմ: Բնակիչները հայեր, թուրքեր, կղբաշներ, հույներ և չերքեզներ էին: Չերքեզներն այստեղ էին տեղափոխվել 1878թ. Հյուսիսային Կովկասից⁶²: Չերքեզների և կղբաշների գյուղերը հիմնականում ընկած էին գավառակի հյուսիսային մասերում: Նշենք նաև, որ կազայի կազմում գտնվող թուրքերը, որոշ բացառությամբ, այստեղ հաստատվել էին միայն 19-րդ դարի սկզբին:

Այս կազայի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, իսկ մնացածը՝ թուրքեր, հույներ, չերքեզներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Ուշագրավ է, որ հայերի բնական աճն ավելի բարձր էր: Այս կազայի հայությունը մի քանի անգամ կոտորվել է 1860-ական թթ. և 1895թ., բայց նորից աճել է և նոր գյուղեր ստեղծել հին գյուղերի կողքին:

Ալիս գետի երկու ափերին՝ բլրակների և դաշտերի միջև, ձգված էր հայկական գյուղերի երկարավուն շարքը՝ տեղավորված միշտ դաշտավայրերում և բարեբեր գետերի հովիտներում: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ հայերը շատ հին բնակիչներ են եղել այստեղ և ավելի վաղ են հաստատվել, քան թե մյուս ազգերը:

Կովտունը Ալիսի վերին հովտի կենտրոնական հայաշատ մեծ գյուղերից էր: Վեր էր խոյանում լերկ սարահարթի վրա: Կովտունի

⁶⁰ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, թ. 104, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483, թ. 1, տես նաև «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ԺԵ, Պեյրուք, 1995, էջ 499, տես նաև «Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի», Կ.Պոլիս, 1903, էջ 187, տես նույն տեղում, էջ 240, տես նույնը Համբարձումեան Վ, Գիւղաշխարհ, Փարիզ, 1927, էջ 49, տես նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., հ. Ա., էջ 307, տես նույնը ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 940, թ. 11:

⁶¹ Տես նույն տեղում:

⁶² ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ), թղթապանակ 121/1, էջ 34:

արևելքում Գոչ-Հիսար, Հաղթ և Կավրա գյուղերն էին, արևմուտքում՝ հանձառը⁶³:

Ալիս գետի ձախ ափին էին գտնվում Կամիս, Խորսանա, Քոթնի, Բյուրակն (Բինգյոլ), հանձառ, Հաղթ (Տուգասար), Յարասար, Ղավրազ, Պարտիզակ /Բախչեջիկ/ հայաբնակ գյուղերը:

Կամիս գյուղը գտնվում էր Ալիս գետի վերին հովտում՝ Սեքաստիա քաղաքից շուրջ 30 կմ դեպի արևելք: Կամիս գյուղի առաջին բնակիչները, ըստ կամիսցի Պ.Վարդան Տերտերյանի հաղորդած տեղեկության, եղել էին Աղայեկյան, Սինասյան, Սելբոնյան, Պալյան, Քեչիշյան, Լուսարկյան, Թախլճյան, Օհանյան և Ուզունյան ընտանիքները⁶⁴:

Այս գյուղում 1875թ. ապրում էր 601 հայ բնակիչ, իսկ 1878թ. նրանց թիվը հասել էր 827-ի, մինչդեռ նույն ժամանակ թուրքերի թիվը կազմում էր 75 մարդ⁶⁵:

Խորսանա գյուղը բնիկների ստուգաբանությամբ կոչվում է «Հարս Աննա»⁶⁶ իբր թե Սենեքերիմ արքայի հարսի անունով:

Այս գյուղը, ըստ Պ.Նաթանյանի, 1875թ. ուներ 58 տուն, 776 շունչ հայ բնակիչ⁶⁷: Այս տվյալը կարելի է համարել ճշմարիտ, քանի որ 1900թ. դրությամբ այստեղ բնակվող հայերի թվաքանակը աճել էր՝ հասնելով 100-120 տան⁶⁸: Նկատելի է, որ ինչպես Հաֆիքի կազայի այլ գուտ հայաբնակ գյուղերում, նույնպես և այստեղ հայ բնակչությունը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին զգալիորեն աճել էր:

Քոթնի հայաբնակ գյուղը գտնվում է Գոչ-Հիսարից 10 կմ դեպի հարավ-արևելք: Ըստ ավանդության՝ ջալալիները ասպատակությունների ժամանակ Ազուլիսից շատ ընտանիքներ էին գաղթել այստեղ: Այդպես նաև Բաբերդից գաղթել էին Բաբելյանները, Միսթարյանները, Գողթն գավառից՝ Բոզոյան ընտանիքը⁶⁹: Այս գյուղում, ըստ 1875թ. տվյալի, բնակվում էր 27 տուն հայ և 347 մարդ⁷⁰:

Մենք հակված ենք կարծելու, որ այս տվյալը ճշմարիտ է, քանի որ նույն փաստն է արձանագրվում նաև մեկ այլ պաշտոնական փաստաթղթում⁷¹:

Ալիս գետի աջ ափին տեղավորված էին Գոչ-Հիսար, Կավառ, Խոռոխտն, Բրաբերդ, Կովտուն հայաբնակ գյուղերը:

Գոչ-Հիսար (Գոչասար) գյուղի հայեցի անունը Պետրոսի է, որը Ալիսի վերին հովտի նահիեի կենտրոնն էր: Դեռ 19-րդ դարի վերջի

⁶³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 303, թ. 1 շրջ.:

⁶⁴ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 352:

⁶⁵ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 714, թ. 5:

⁶⁶ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 363:

⁶⁷ Նաթանեան Պ., նշվ.աշխ., էջ 155:

⁶⁸ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 425, ց. 1, գ. 50, թ. 11 շրջ.:

⁶⁹ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 382:

⁷⁰ Նաթանեան Պ., նշվ.աշխ., էջ 159-160:

⁷¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 3:

քառորդին հայ բնակչությունը իր թվաքանակով թուրքերին գերակշռում էր: 1878թ. դրությամբ նրանց թիվը գյուղում հասնում էր 706 շնչի, մինչդեռ թուրքերի թիվը կազմում էր 470 շունչ⁷²: Ըստ որոշ տվյալների՝ արդեն 1902թ. գյուղն ուներ 200 տուն բնակիչ, որից 150 տունը հայեր էին⁷³: Սեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ 1900-1915 թթ. ժամանակամիջոցում, ընդհանուր Պետրոսի գյուղում բնակվում էր շուրջ 4000 մարդ, որից 2500 հայ և 1500 թուրք⁷⁴:

Այս տվյալներից որն էլ որ ընդունելու լինենք, պարզ է դառնում, որ Պետրոսի գյուղում բնակվող հայերն իրենց թվաքանակով ավելի շատ էին, քան թե թուրքերը:

Կավռա⁷⁵ գյուղը գտնվում է Սեբաստիա քաղաքից 20 կիլոմետր դեպի արևելք: Ավանդության համաձայն՝ գյուղի բնակչությունը եկել էր Ղերջանից և Շաբին Կարահիսարի սանջակի Կթանոց գյուղից: Հետագայում ջալալիների, Ենիչերների ասպատակությունների և կոտորածների հետևանքով գյուղացիները հաստատվեցին Կամիս, Գոչ-Հիսար գյուղերում, ոմանք էլ՝ Սեբաստիայում⁷⁶: Այս գյուղում 1875թ. կար 33 տուն, 432 շունչ հայ բնակչություն⁷⁷: Իսկ 1878թ. տվյալների համաձայն՝ այս թիվը հասնում էր 438 մարդու⁷⁸: Ինչպես երևում է, հայ բնակչությունը աճել է 19-րդ դարի վերջին:

Խոռոխոն (Խոռոխոռուհիք)⁷⁹ գյուղը գտնվում է Գոչ-Հիսար գյուղից հյուսիս, Չայ-Քուրդ գյուղից՝ արևմուտք: Այստեղ հայերը 19-րդ դարի վերջին մեծ թիվ էին կազմում դեռ 1870թ. վիճակով՝ 60 տուն⁸⁰: 1878թ. նրանց թիվը հասնում էր 378, իսկ թուրքերինը՝ 280 մարդու⁸¹: 20-րդ դարի սկզբին՝ մինչև Մեծ եղեռնը, հայ բնակչությունն այս գյուղում կազմում էր 1000 հոգի, մինչդեռ թուրքերը 350 հոգի էին⁸²: Այս տվյալները ցույց են

⁷² Սրվանձտեանց Գ., նշվ.աշխ., էջ 173:

⁷³ Պոտուրեան Վ.Մ., նշվ.աշխ., գիրք Գ., էջ 571:

⁷⁴ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 369:

⁷⁵ Կավրա գյուղը, ըստ հույն աշխարագիր Ստրաբոնի, մ.թ.ա. 150 տարի առաջ Կապադովկիայի Պյութատորիս թագուհին է հիմնել և անվանել «Կաբերա»: Կաբերան (Գաբիրան) հետո դարձել է «Կաբրա» և այսպես տարիների ընթացքում ինչյունափոխվելով դարձել է Կավրա, իսկ ավելի ուշ՝ «Կավռա»:

⁷⁶ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 385:

⁷⁷ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 718, թ. 19, տես նույնը՝ Նաթանեան Պ., նշվ.աշխ., էջ 156-157:

⁷⁸ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 718, թ. 19, տես նույնը, "Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества", Тифлис, 1884/1885, т. 8, N 1-2, стр. 60.

⁷⁹ Գյուղի անունը վկայում է, որ այն եկել է Խոռոխոռուհի նախարարական տոհմի անունից, և այստեղ հայերը հաստատվել են շատ վաղ ժամանակներից:

⁸⁰ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 111, թ. 1 շրջ.:

⁸¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 6:

⁸² ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, նույն տեղում, էջ 242:

տալիս, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին այստեղ ևս հայերը լիովին գերակշռում էին իրենց թվաքանակով:

Բռաբերդ (Բրաբերդ) գյուղը 1878թ. դրությամբ ուներ 33 տուն կամ 362 շունչ հայ բնակչություն, իսկ թուրքերն ընդամենը 231 հոգի էին⁸³:

20-րդ դարի սկզբին այս գյուղի բնակչությունը ևս զգալիորեն աճել էր և 1914թ. վիճակով այն հասավ 100 տան և 1000 հոգու⁸⁴: Կարապետ Գաբիկյանը հայերի թիվը նույն ժամանակ հասցնում է 200 տան և 1600 մարդու⁸⁵:

Բյուրակն (Բինգյուլ) հայաբնակ գյուղը գտնվում է Սեբաստիա քաղաքի հարավարևելյան մասում: Դեռևս 1870թ. գյուղում կար 40 տուն հայ բնակչություն⁸⁶: Իսկ Պ.Նաթանյանի բերած տվյալների համաձայն՝ 1875թ. բնակչության թիվը հասավ 67 տան և 644 անձի⁸⁷: Երևում է, որ Բյուրակնը, իրոք, հանդիսացել է հայկական մի գյուղ, ուր հայերն ապրել են իրենց մշակութային կյանքով: Արդեն 1914թ. դրությամբ նրանց թիվը հասնում էր 1500 անձի⁸⁸:

Խանձառ (Խանձար) զուտ հայաբնակ գյուղը գտնվում էր Սեբաստիան Կարինին միացնող խճուղու վրա: Այն 1875թ. տվյալներով ուներ շուրջ 33 հայ տուն՝ 388 շունչ բնակիչ, Ս. Սարգիս անունով եկեղեցի և մեկ դպրոց⁸⁹: Իսկ 1878թ. մեկ այլ տվյալի համաձայն, որտեղ գյուղը հիշատակվում է «Խանկառ»⁹⁰ ձևով, հայ բնակչությունը կազմում էր 463 մարդ:

Նշենք, որ քաղաքական ու տնտեսական ճնշումների տակ Խանձառի երիտասարդների մի մասը 19-րդ դարի վերջին գաղթել էր Միացյալ նահանգներ⁹¹: Պետք է նկատենք, որ երիտասարդների մի մասն էլ հաստատվել էր Կիլիկիայում՝ Խաչիկ Տերտերյանի, Կովկասում՝ Բարթոլ ու Ստեփան Տերտերյանների, Թորոս ու Յովհաննես Թեյգյանների, Արսեն ու Թազվոր Քեչեչյանների գլխավորությամբ, որոնք շուտով դարձան հայ ազատագրության պայքարի մարտիկներ⁹²: Այդ գաղթը, մեր կարծիքով, չի ընդունել զանգվածային բնույթ, և 20-րդ դարի

⁸³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 6:

⁸⁴ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 303, թ. 2 շրջ., տես նույնը ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, նույն տեղում, էջ 27, տես նույնը Համբարձումեան Վ., նշվ.աշխ., էջ 49:

⁸⁵ Գաբիկեան Վ., նշվ.աշխ., էջ 597-598:

⁸⁶ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 111, թ. 1:

⁸⁷ Նաթանեան Պ., նշվ.աշխ., էջ 154:

⁸⁸ «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», նույն տեղում, տես նաև Գաբիկեան Վ., նշվ.աշխ., էջ 600, տես նաև ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, նույն տեղում, էջ 242:

⁸⁹ Նաթանեան Պ., նշվ.աշխ., էջ 162:

⁹⁰ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 3:

⁹¹ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 365:

⁹² Տես նույն տեղում:

սկզբին գյուղը պահպանել էր իր հայեցի դիմագիծը, քանի որ 1914թ այստեղ ապրում էր 100 տուն կամ 1000 շունչ⁹³։

Հաղթ (Տուզասար, Աղտք) գյուղը գտնվում է Հաֆիք կազայի հարավային մասում, Գոչ-Հիսարի հետ կապող ճանապարհի վրա՝ ձորակի մեջ։ Գյուղը 2-3 անունով էր հայտնի՝ Հաղթ, Աղտք-Սարաճի, թուրքերեն՝ Տուզ-Հիսար։ Ժողովուրդը Տուզլասար կամ Տուզասար էր կոչում⁹⁴։

1870թ. այստեղ բնակվող հայ բնակչության թիվը հասնում էր 100 տան⁹⁵։ Իսկ 1875թ. վիճակով հայ բնակիչների թվաքանակը հասնում էր 116 տան և 1144 շունչ⁹⁶։

1895թ. համիդեական ջարդերից առաջ այս գյուղն արդեն ուներ 300 տուն և 2500 անձ հայ բնակիչ⁹⁷։ Այս տվյալներից երևում է, որ 19-րդ դարի վերջին երեսունամյակի ընթացքում Հաղթի հայ բնակչությունը զգալիորեն աճել էր։

Այս կոտորածը և գաղթը խեղաթյուրեցին Հաղթի ժողովրդագրական պատկերը։ Սակայն 20-րդ դարի սկզբին գյուղը պահպանել էր իր հայեցի դեմքը, քանի որ, ըստ Հաղթ գյուղի 1914թ. մարդահամարի, հայ բնակիչների թիվը կազմում էր 2600 մարդ⁹⁸։

Յարհիսար գյուղի անունը կապվում է թուրքերեն Յարը-Հիսար՝ կիսապարիսպ բառի հետ։ Հայերն անվանում էին Շժղենիք։ Գյուղի թուրքերն այստեղ էին հաստատվել 17-րդ դարում։ Սակայն հայ բնակչությունը 19-րդ դարում ևս գերակշռում էր։ 1878թ. արդեն հայերի թիվը կազմում էր 827 մարդ, մինչդեռ թուրքերն ընդամենը 300 հոգի էին⁹⁹։ Բնակչության այսպիսի բազմամարդությունը գյուղում պետք է բացատրել նրա նահիեի կենտրոն լինելու հանգամանքով։ րում 19-րդ դարի վերջին

⁹³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 303, թ. 2։

⁹⁴ Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 336։

⁹⁵ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 111, թ. 1։

⁹⁶ Նաթանեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 155-156։

⁹⁷ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 63, թ. 68։

⁹⁸ Դրանց թվում էին Անուշյան, Արծիվյան, Ասլանյան, Արմազանյան, Բաթոյան, Գալֆայան, Գահվեճյան, Գարագչյան, Գլխասանյան, Գոճամանյան, Դարբինյան, Յարամյան, Երեմյան, Երկանյան, Թորոսյան, Թորունթյան, Լեֆեսյան, Խորանյան, Կոճիկյան, Հայրապետյան, Ղազանճյան, Ղորլոխյան, Ղրղոջյան, Ճեվահիճյան, Մարատյան, Մալխասյան, Մարգարյան, Մադոյան, Մահտեսեղիկյան, Մուրադյան, Մխիկյան, Մրյան, Հակոբյան, Հավետյան, Եսայան, Հերոյան, Նրյան, Հիթիսպչյան, Հորթանյան, Բասմաճյան, Պալիկյան, Բարաթյան, Անդրեասյան, Պողոսյան, Սարյան, Սաղաթեյան, Սրապյան, Սոլաքյան, Վարազյան, Տերտերյան, Տրդատյան, Փանոսյան, Քեոյան, Օհանյան, Փափազյան գերդաստանները։ (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 761, թ. 1, տե՛ս նաև Տրդատյան Տրդատ, Հաղթը և հաղթեցիները, Բոսթոն, 1959, էջ 4)։

⁹⁹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 3։

Յարհիսարում բացի հայերից և թուրքերից, բնակվում էին նաև անճանաթվով չեղբեզներ։ Այդ մասին է վկայում 1876թ. Կ.Պոլսի գավառական տեղեկագիրը, ըստ որի, Յարհիսար գյուղի՝ հայերին պատկանող մշակութային դաշտերի և արտերի մեջ տեղի մյուղիքը (գավառապետը) չեղբեզներ է բնակեցնում, և որոշ հայ գյուղացիներ գրկվում են իրենց հողերից¹⁰⁰։ Սակայն կարելի է ենթադրել, որ նրանց թիվը եղել է անճանաթվով։

Ղափրազ գուտ հայաբնակ գյուղն արևմտյան կողմից սահմանակից էր Խորասան գյուղին։ Ավանդության համաձայն՝ Ղափրազ գյուղի բնակչությունը եկել էր Պարսկաստանի Ուրմիա լճի շրջանից՝ փախչելով տեղի խաների կեղեքումներից։ Դրանցից թունանյան ընտանիքը եկել էր Սալմաստից¹⁰¹։ Այստեղ 1878թ. դրությամբ բնակվում էր 20 տուն կամ 261 հոգի հայ բնակիչ¹⁰²։ Իսկ նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը, ըստ գյուղի մարդահամարի, այդ թիվը հասել էր 2600 մարդու¹⁰³։ Այսպիսի աճը, հավանաբար, տեղի է ունեցել բնակչության ներհոսքի արդյունքում։ Պարզորոշ երևում է, որ այստեղ ևս 20-րդ դարի սկզբին հայերի թիվն աճել էր։

Պարտիզակ (Բախչեջիկ) գյուղում դեռ 1878թ. բնակվում էին 729 հայ և 40 թուրք¹⁰⁴, իսկ 1906թ. հայերի թիվը նվազեց մինչև 58 տան և 383 անձի¹⁰⁵։ Հայ բնակչության նվազման պատճառը 1895թ. Պարտիզակ գյուղի սարսափելի կոտորածն էր, որի պատճառով նաև բնակչության արտագաղթ եղավ։

1908թ. թուրքական սահմանադրությունը պատճառ եղավ, որ գյուղի երիտասարդները ենթարկվեին զորակոչի։ Քսանմեկ տարեկանները զորակոչվեցին բանակ, իսկ մեծահասակները գաղթեցին Եվրոպա և ԱՄՆ։ Այդ գաղթածներից Նշան Ջանիկյանը, Հակոբ Ասատրյանը, Տոնիկ Մթյանը և Խաչատուր Քյոզինկյանը 1909թ. ԱՄՆ-ի Մասաչուսեթս նահանգում հիմնադրեցին «Սեբաստիայի Պարտիզակ գյուղի Ուսումնասիրաց միությունը»¹⁰⁶։

Բացի վերոհիշյալ գյուղերից, հայերը կենտրոնացած էին նաև Պարճին, Պորագիտ կամ Պորագուտ, Դոմաճ, Թոտորակ, Օռնովուտ, Չայ-Քուրդ, Ենի-Խան (Նոր-Խան), Ճանճի, Ղավջանլու և այլ մի շարք գյուղերում, ուր ևս այս ժամանակահատվածում մեծամասնություն էին կազմել։

¹⁰⁰ Րաֆֆի, Տաճկահայք։ Հայկական հարցը, Վիեննա, 1913, էջ 49։

¹⁰¹ Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 384։

¹⁰² ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 3։

¹⁰³ ՀՀ ԱԱ ՅԱԻ ԱԲԱ, նույն տեղում, էջ 242։

¹⁰⁴ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 114, թ. 6։

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

Հաֆիքի կազան իր հայեցի դիմագիծը պահպանել էր 1915թ. նախօրյակին: Մի վիճակագրության¹⁰⁶ համաձայն այն ուներ հետևյալ պատկերը.

Աղյուսակ 1

Ձուտ հայաբնակ գյուղեր

Գյուղի անուններ	Տուն	Շուն
Կովտուն	300	3000
Կավրա	150	1500
Աղտը-Սարաճի	400	3500
Խորսանա	150	1500
Քոթնի	100	1000
Քոթյու-Եւնիճե	50	500
Բինգյուլ (Բյուրակն)	150	1500
Ագղայու	30	300
Իշխանի	150	1500
Դոմաճ	200	2000
Խանժառ	100	1000
Ղավրագ	90	900
	Ընդհանուր 1870	Ընդհանուր 18200

Աղյուսակ 2

Խառը բնակչությանը գյուղեր

Գյուղեր	Հայ տուն	Հայ շուն	Թուրք տուն	Թուրք շուն	Ընդհ. տուն	Ընդհ. շուն
Խոռոխուն	100	1000	50	350	150	1350
Չայ-Քուրդ	10	100	90	630	100	750
Պարտիզակ	20	200	30	210	50	410
Օռնովուտ	10	100	90	630	100	730
Բռաբերդ	50	500	30	210	80	710
Գոչ-Հիսար	200	2000	150	1500	350	3500
Կամիս	100	1000	10	70	110	1070
Յարասար	100	1000	100	700	200	1700
Թոտորակ	100	1000	50	350	150	1350
Ճանճին	50	500	100	700	150	1200
Դավչանլու	20	200	50	350	70	550
Սթանոս	70	700	30	210	100	910
Պարճին	10	100	20	140	30	240
Ղևոճա-Տևեքսե	70	700	50	350	120	1050
	Ընդ. 910	Ընդ. 9100	Ընդ. 850	Ընդ. 6400	Ընդ. 1760	Ընդ. 15520

Աղյուսակ 3

Թուրքաբնակ գյուղեր

Գյուղեր	Տուն	Շուն
Նլնտուր	210	700
Սոֆլար	50	350
Պաչպոյուք	60	420
Բեյ-Փունդար	100	700
Գլխտեղ	70	490
Ըժղա	25	175
Թորոսա	40	280
Կեռնե	30	210
Ճիհին	100	700
Ղերեյուք	100	700
Ագ-Փունդար	100	700
	Ընդ. 885	Ընդ. 5425

¹⁰⁶ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 30, ք. 2, տես նաև ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ նույն տեղում, Համբարձումեան Վ., Աշվ.աշխ., էջ 58-61:

Ձուտ կզլբաշների գյուղեր

Գյուղեր	Տուն	Բնակիչ
Հմյուր	20	140
Էմիե-Գյուղ	50	350
Ղարլու	100	700
Օրչայիլ	40	280
Մարրզեղ	5	35
Տիվկեր	150	1050
Օրակյոզ	50	350
Սերմեռ	40	280
Մազան	30	210
Թոխուն	28	175
	Ընդ. 513	Ընդ. 3570

Այս տվյալների համաձայն ստացվում է, որ հայ բնակչության թիվը կազմում էր 27300 մարդ: Սակայն պետք է նկատենք որոշ անճշտություններ, որոնք տեղ են գտել այս ցուցակներում: Այդպես, օրինակ Իշխանի և Ազ Ղոյու հայաբնակ գյուղերը գտնվում էին ոչ թե Հաֆիքի, այլ Սեբաստիայի կազայի կազմում: Ինչպես նաև ուռճացված է ցույց տրված Հաղթ գյուղի հայ բնակչության թիվը, քանի որ, ըստ 1914թ. մարդահամարի, գյուղի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 2600 մարդ և ոչ թե 3500, ինչպես նշված է այստեղ: Այսպիսով, մեր հաշվումների համաձայն՝ հայ բնակչության թիվը կազմում էր 24600 մարդ և ոչ թե 27300: Նույն տվյալի համաձայն կազայում բնակվում էին նաև 3570 կզլբաշներ, 11825 թուրքեր: Նույն աղբյուրը հավաստում է նաև, որ կազայում բնակվում էին նաև 3000 հույներ: Սակայն աղբյուրների բացակայության պատճառով հնարավոր չեղավ ճշտել նրանց բնակավայրերի անունները: Կազայում բնակվող էթնիկ տարրերից էին, ըստ Սապահ-Գյուլյանի, նաև քրդերն ու չերքեզները: Քրդերի թիվը հասնում էր 2800, իսկ չերքեզներինը՝ 364 շնչի¹⁰⁷: Փաստորեն ողջ կազայում 1914թ. դրությամբ բնակվում էր 46159 մարդ:

Այսպիսով, Հաֆիքի կազան Սեբաստիայի սանջակի ամենահայաշատ և կարևոր գավառակներից էր: Հայերն այս գավառակում ապրում էին ինչպես առանձին գյուղերում, այնպես էլ թուրքերի, չերքեզների, հույների և այլ ազգությունների հետ կողք կողքի և 20-րդ դարի սկզբին կազմում էին կազայի ընդհանուր բնակչության 53,3%, մինդեռ թուրքերը բնակչության 25,6% էին, կզլբաշները՝ 7,7%, հույները՝ 6,5%, քրդերը՝ 6,1%, չերքեզները՝ 0,8%:

¹⁰⁷ Սապահ-Գյուլյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

Հայերը այս կազայի հարուստ պատմամշակութային ժառանգության կրողներն էին, որոնք ապրում էին էթնիկ այնպիսի տարրերի հետ, ինչպիսիք էին թուրքերը, կզլբաշները, հույները, քրդերը և չերքեզները:

բ. ԶԱՌԱՅԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Զառայի (Գոչկիրի) կազան կազմում էր Սեբաստիայի սանջակի արևելյան հատվածը: Վերջինիս հյուսիսային սահմանը Շաբին Կարահիսարի սանջակն էր, հարավում՝ Տիվրիկի, արևմուտքում՝ Հաֆիքի կազաններն էին, արևելքում՝ Էրզրումի վիլայեթն էր: Կազան իր կենտրոնի՝ Զառա գյուղաքաղաքի անունն էր կրում: Նրա թուրքական տարբերակը Գոչկիրի անվանումն էր:

Կազայի բնակիչներն էին հայերը, որոնք 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կենտրոնացած էին հիմնականում Զառա կենտրոնում և մի շարք գյուղերում, ինչպիսիք էին Քեչեյուրդը, Ալաքիլիսեն, Կարաբողազը, Չայքուրդը, Կավակը և Միատունը: Սակայն, ինչպես և մյուս գավառակներում, հայ բնակչության մեծ մասը կենտրոնացած էր կազայի կենտրոնում:

Զառա գյուղաքաղաքը գտնվում էր Ալիս գետի աջ ափին, դաշտավայրի վերջավորության վրա: Դեռ 19-րդ դարի սկզբին այստեղ բնակվում էր 300 տուն բնակիչ, որոնց մեծ մասը պատկանում էր հայերին¹⁰⁹:

Նախքան 1895-1896թթ. կոտորածները Զառան ուներ շուրջ 1000 տուն¹¹⁰ բնակիչ, որոնց կեսից ավելին կազմում էին թուրքերը, մնացածը՝ հայերը:

Թուրքերի գերակշռության առաջին պատճառն այն էր, որ գյուղաքաղաքի տիրակալ Հովսեփը թուրքացավ և իրեն ու տոհմին հանձնվեց փաշայություն՝ Զառա Օղլու մականունով: Շուտով ուրիշները ևս կրոնափոխ եղան: Իսկ երկրորդ պատճառը՝ բազում թուրք գաղթականների ներհոսքն էր Զառայի շրջակա գյուղերից:

Ուրախալի է, որ այս կենտրոնը 1895-1896թթ. համիդեական ջարդերի ժամանակ գերծ էր մնացել կոտորածներից: Դա կատարվել էր շնորհիվ տեղացի հայտնի Իսահակ բեյի¹¹¹:

Արդեն 1914թ. հայերը կազմում էին 800 տուն կամ 6400 շունչ¹¹²:

Այս բազմամարդ լինելը պետք է բացատրել նաև Զառայի նահիեի կենտրոն լինելու հանգամանքով: Զառայի կենտրոնից դեպի արևելք,

¹⁰⁹ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 365:

¹¹⁰ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 384, թ. 36:

¹¹¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 384, թ. 290: Վերջինս իր ծիավորներով դուրս էր եկել թուրքերի դեմ և չէր թողել, որ նրանք մտնեն գյուղ:

¹¹² Գաբրիելեան Կ., նշվ. աշխ., նույն տեղում, տե՛ս նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 571:

Ալիս գետի աջ ափին էին գտնվում Ալաքիլիսե, Կարաբողագ, Չայքուրդ, Քարիատ, Միատուն, Քեչեյուրդ, Կավակ հայաբնակ գյուղերը:

Ալաքիլիսե գյուղը 19-րդ դարի վերջին ուներ բավականին սովորական բնակչություն: 1878թ. դրությամբ հայերի թիվը գյուղում հասնում էր 663 շնչի, որոնք ունեին Ս. Մինաս անունով եկեղեցի, Նարեկյան վարժարան, ուր այդ ժամանակ հաճախում էին 150 աշակերտ¹¹³:

Իսկ 1895թ.՝ նախքան կոտորածները, գյուղը զուտ հայաբնակ էր և ուներ 120 տուն բնակչություն¹¹⁴: Բայց շուտով գյուղի ժողովրդագրական պատկերը փոխվեց սկսված համիդեական ջարդերի հետևանքով:

Այս կոտորածի հետևանքով հայ բնակչությունը զգալի կորուստներ կրեց, բայց, չնայած դրան, նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը հայերը գյուղում բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում: 1914թ. նրանց թիվը հասնում էր 200 տան, 1600 շնչի, մինչ դեռ թուրքերի թիվը 1 տուն¹¹⁵:

Կարաբողագ հայաբնակ գյուղը 19-րդ դարի վերջին ուներ խայտաբղետ ժողովրդագրական կազմ: 1878թ. դրությամբ այնտեղ բնակվում էր 224 հայ, 40 թուրք, 25 քուրդ¹¹⁶: 20-րդ դարի առաջին քառորդին հայերը շարունակում էին մեծամասնություն կազմել այս գյուղում: 1914-1915թթ. վիճակագրության համաձայն գյուղը բաղկացած էր 462 շունչ հայերից և 104 շունչ թուրքերից¹¹⁷:

Չառայից դեպի արևելք՝ Շաքին Կարահիսար տանող ճանապարհի վրա էր գտնվում Քարիատ¹¹⁸ զուտ հայաբնակ գյուղը: Նախքան մեծ եղեռնը այն ուներ 300 տուն, 2400 շունչ¹¹⁹ հայ բնակչություն: Չայքուրդ գյուղը թուրքախառն էր: 20-րդ դարի սկզբին հայերի թիվը այստեղ հասնում էր 150 տան, 1200 շնչի¹²⁰:

Քեչեյուրդ հայաբնակ գյուղը նույն ժամանակ ուներ 120 ընտանիք, 1100 հոգի հայ բնակչություն¹²¹: Համեմատաբար ավելի փոքր ծավալով հայ բնակչություն էին պարունակում Կավակ և Միատուն հայաբնակ գյուղերը: Կավակը 1914թ. ուներ 30 տուն՝ 240 անձ, Միատունը՝ 20 տուն՝ 160 շունչ¹²² հայ ազգաբնակչություն:

¹¹³ Սրվանձտեանց Գ., Թորոս Աղբար, մաս 1, Կ.Պոլիս, 1879, էջ 174:

¹¹⁴ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 472, ք. 1:

¹¹⁵ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 380, Գաբիկեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 600:

¹¹⁶ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 488, ք. 17, տես նաև Սրվանձտեանց Գ., նշվ.աշխ., էջ 175:

¹¹⁷ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 247:

¹¹⁸ Գյուղի տարեցների վկայությամբ գյուղը հիմնվել էր 19-րդ դարի առաջին քառորդին Կարսից եկած գաղթականների կողմից (Առաքել Պ., նշվ.աշխ., էջ 378):

¹¹⁹ Գաբիկեան Կ., նշվ.աշխ., նույն տեղում, Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 571:

¹²⁰ Տես նույն տեղում:

¹²¹ Թեղոկ, նշվ.աշխ., էջ 120, տես նույնը Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 247:

¹²² Գաբիկեան Կ., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

Այսպիսով 1914-1915թթ. կազայի հայ բնակչությունը կազմում էր 13562 հոգի: Պետք է նկատենք, որ վերոհիշյալ ժամանակահատվածում կազայում բնակվող քրիստոնյա ազգություններից էին նաև հույները, որոնք 1914թ. կազմում էին շուրջ 6112 մարդ¹²³: Նույն աղբյուրները վկայում են, որ կազայի մահմեդական բնակչության թիվը կազմում էր 47203 մարդ¹²⁴: Կազայի մահմեդական բնակչության տարրերն էին թուրքերը և քրդերը: Սակայն այս տվյալը վերցված է թուրքական պաշտոնական վիճակագրությունից (սալնամե) և, մեր կարծիքով, չափազանցված է: Հայերի թվաքանակի համար նույն վիճակագրության մեջ ցույց է տրված 6056 շունչ, որը ինչպես տեսանք, չի համապատասխանում իրականությանը:

Այսպիսով, Չառայի գավառակը այս ժամանակահատվածում Սեբաստիայի գավառի արևելյան գավառակներից մեկն էր, ուր հայերը տեղաբաշխված էին հիմնականում համաձայն կենտրոնում և Ալաքիլիսե, Կարաբողագ, Չայքուրդ, Քարիատ, Միատուն, Քեչեյուրդ, Կավակ գյուղերում: Կազայի երեք տարրերն էին կազմում նաև հույները, թուրքերը և քրդերը:

գ. ՏԻՎՐԻԿԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Տիվրիկի (Դիվրիկի) կազան 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին սահմանակից էր հյուսիսից Չառայի կազային, հարավից՝ Խարբերդի (Մամուրեթ-ու-Ազիզի)¹²⁵ վիլայեթին, արևմուտքից՝ Հաֆիքի կազային, արևելքից՝ Երզրումի վիլայեթին:

Գավառակի կենտրոնը բարձր լեռներով շրջապատված, Ալիս գետի աջ ափին կառուցված Տիվրիկ քաղաքն էր¹²⁶: 1882թ. «Մասիս» թերթի հաղորդած վիճակագրության համաձայն՝ քաղաքն ուներ 3500 տուն բնակչություն, որից 450-ը հայեր էին¹²⁷: 1895թ. արդեն այնտեղ հաշվվում էր 500 տուն կամ 4000 շունչ հայ բնակչություն¹²⁸: Հայությունը զբաղվում էր առևտրով, արհեստներով՝ երկաթագործությամբ, դարբնությամբ և այլն:

¹²³ Kemal H. Karpat, նշվ.աշխ., էջ 178, տես նաև Justin Mac Carthy, նշվ.աշխ., էջ 77:

¹²⁴ Տես նույն տեղում:

¹²⁵ ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, թղթապանակ 121/1, էջ 2:

¹²⁶ 855թ. Տևրիկ քաղաքը հիմնադրվել է պավլիկյան շարժման առաջնորդ Կարբեասի կողմից և դարձել շարժման կենտրոն: Հետագայում այն ենթարկվել է Սենեբերդի Արծրունուն և միաժամանակ Սեբաստիայի էյալեթին: 1397թ. այն նվաճվել է սելջուկ-թուրքերի կողմից, բայց այդ ժամանակ քաղաքում գոյություն ուներ իշխանություն, որը մինչև 19-րդ դարի կեսերը գտնվում էր թուրք դերբեյների տիրապետության տակ:

¹²⁷ Մասիս, Կ.Պոլիս, 1882, ք. 3491, մայիսի 22:

¹²⁸ Ղրոշակ, Թիֆլիս, 1895, դեկտեմբերի 15, N 21:

Թուրքերը զբաղեցնում էին քաղաքի հարավային և հարավարևմտյան մասերը¹²⁹, որոնք ավելի լայնարձակ և ծառավետ այգիներ ունեին:

Թեև 1895-1896թթ. կոտորածի հետևանքով Տիվրիկ քաղաքի հայ բնակչության թիվը նվազեց, և ժողովրդագրական պատկերը որոշ փոփոխություն կրեց, բայց 20-րդ դարի սկզբին հայերը բնական աճի շնորհիվ արդեն 1914թ. կազմեցին 1000 տուն և 7000 շունչ¹³⁰:

Բացի այս խոշոր կենտրոնից, հայերը կազայում բնակվում էին Տիվրիկի շուրջը տարածված մոտ մեկ տասնյակ գյուղերում:

Կազայի հարավարևմտյան մասում՝ Լիկ գետի երկու ափերին էր տարածվում Օտուռ նահիեն: Այս նահիեի կենտրոնն էր Օտուռ հայաբնակ խոշոր գյուղը: Աղբյուրները, ինչպես այս գյուղի, այնպես էլ նահիեի այլ գյուղերի մասին վիճակագրական տեղեկություններ են հաղորդում հիմնականում նախապատերազմական շրջանի վերաբերյալ:

Բնակչության տեղաշարժերը ևս խիստ բնորոշ էին այս գյուղին: 1906թ. այստեղից գաղթած հայերի թիվը հասնում էր 90-100 անձի, որոնց մոտ կեսը ապրում էր Ամերիկայում, իսկ մնացածը՝ ցրված էին Կ. Պոլսում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում¹³¹:

Այնուհանդերձ, 20-րդ դարի սկզբին գյուղը զուտ հայաբնակ էր և 1914թ. բաղկացած էր 102 տնից և ուներ 610 բնակիչ, որից 300-ը՝ արական, 310-ը՝ իգական սեռի¹³²:

Նահիեի հայկական բնակավայր էր նաև Ս. Հակոբը, որն այդ անունը կրում էր համանուն վանքի անունից: Այն փոքրիկ գյուղ էր և 20-րդ դարի սկզբին ևս զուտ հայաբնակ էր: Սեբաստիայում լույս տեսնող «Հողդար» շաբաթաթերթը գյուղի համար 1914թ. վիճակով ցույց է տալիս 15-20 տուն¹³³ բնակիչ, իսկ Գ. Մուրադյանը՝ 12 տուն, 114 բնակիչ¹³⁴: Իր աշխատության մեջ¹³⁵ բնակիչների նույն թվաքանակն է նշում նաև Թեոդիկը:

Նույն ժամանակաշրջանի հեղինակ Գաբրիկյանի մոտ այդ թիվը հասնում է 70 տան, 560 անձի¹³⁶: Սակայն մեր կարծիքով այդ թիվն այս փոքրիկ գյուղի համար չափազանցված էր: Պետք է ընդունել, որ գյուղն ունեցել է 12-20 տուն, շուրջ 114 բնակիչ, քանի որ արդեն 1919թ. կոտորածից փրկվածների թիվը գյուղում կազմում էր երկու մարդ¹³⁷,

նման փոքրիկ գյուղի համար բնակչության այդ թվաքանակը ճշմարտացի է, նամանավանդ, որ աղբյուրների հիմնական մասն այդ են վկայում:

Աշուշեն¹³⁸ գյուղը, գտնվելով Օտուռի նահիենում, տեղակայված էր Օտուռ գյուղից հյուսիս-արևելք: Այն ուներ խայտաբղետ ժողովրդագրական կազմ: Ըստ մի վիճակագրության՝ 1914թ. բաղկացած էր 83 տնից, որից 7-ը կզլբաշ՝ 40, և 76 հայ տուն՝ 686 բնակիչներով¹³⁹:

Գյուղի բնակիչների թվում էին նաև 10 տուն թուրքերը¹⁴⁰: Փաստորեն, գյուղն ուներ 93 տուն, որից 76 տունը՝ հայ (686 շունչ), 10 տունը թուրք (յուրքանչյուր տան անձերի միջին քանակն ընդունելով 6 շունչ՝ 60 շունչ), 7-ը՝ կզլբաշ (40 շունչ): Գյուղը, այսպիսով, նախքան Մեծ եղեռնը ուներ 786 բնակիչ:

Նահիեի հաջորդ հայաբնակ գյուղը Բաղրամն էր¹⁴¹, որը գտնվում էր Օտուռ գյուղից դեպի արևմուտք: Այն շրջակա գյուղերի մեջ ուներ ամենաբարձր դիրքը: Դեռ 19-րդ դարի վերջին Բաղրամ գյուղը զուտ հայաբնակ էր և 1895-1896թթ. դրությամբ բաղկացած էր 20 տուն ազգաբնակչությունից¹⁴²: 1914թ. արդեն գյուղն ուներ 44 տուն, շուրջ 450 շունչ հայ բնակիչ, որից շուրջ 50-ը պանդուխտներ էին Կ. Պոլսում և Ամերիկայում¹⁴³:

Նահիեի հայաբնակ գյուղերից էր Կյուրեսինը (Կուրասիս), որը գտնվում էր Օտուռ գյուղից հարավ: Այն 20-րդ դարի սկզբին իրենից ներկայացնում էր 140 տնից բաղկացած հայաբնակ գյուղ, որից 120 տունը հայեր էին, 20 տունը՝ թուրքեր¹⁴⁴: Հայերն ընդամենը 800 շունչ էին¹⁴⁵:

Հայկական գյուղերի մի մասն էլ տեղավորված էր կազայի արևելյան և հյուսիսարևելյան մասերում: Հյուսիս-արևելքում տեղաբաշխված հայկական գյուղերը միավորված էին Կասմայի նահիեում: Վերջինիս կենտրոնը համանուն գյուղն էր: Այն Նորատունկյաց տոհմի ծննդավայրն էր, որոնք ժամանակին գաղթել էին Կ. Պոլիս: Ըստ Աղեքսանդրյանի՝ 20-րդ դարի սկզբին այս գյուղի բնակիչները հայեր ու թուրքեր էին: Հայերն իրենց թվաքանակով գերակշռում էին թուրքերին: Գյուղի ընդհանուր բնակիչների թիվը կազմում էր 700 մարդ, որից 500-ը

¹²⁹ Մասիս, Կ. Պոլիս, 1882, թ. 3491, մայիսի 22:

¹³⁰ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 500, թ. 1, տես նաև Գաբրիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605:

¹³¹ Մուրադեան Գ., Հայրենիքին ուխտաւորները, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 23:

¹³² Տես նույն տեղում, տես նաև Հողդար, Սեբաստիա, 1914, թիվ 3, «Տիվրիկի շրջակա հայ գյուղերը», էջ 4:

¹³³ Հողդար, նույն տեղում:

¹³⁴ Գաբրիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605:

¹³⁵ Թեոդիկ, նույն տեղում, էջ 130:

¹³⁶ Տես նույն տեղում:

¹³⁷ Տես նույն տեղում:

¹³⁸ Վերջինս, հաստատված լինելով 1768թ. հարևան գյուղերի մեջ ամենահինն էր:

¹³⁹ Մուրադեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 43, տես նույնը Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 130:

¹⁴⁰ Հողդար, Սեբաստիա, 1914, թիվ 3, էջ 4:

¹⁴¹ Այս գյուղի այլ անվանումը եղել է Ագրակ կամ Ագարակ, ուստի կարելի է ենթադրել, որ տարիների ընթացքում ընդլայնվելով դարձել է գյուղ:

¹⁴² Դրօշակ, Թիֆլիս, 1896, հունվարի 25, N 3, էջ 23-24, «Սեբաստիա և շրջականները»:

¹⁴³ Մուրադեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 33:

¹⁴⁴ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 130:

¹⁴⁵ Տես նույն տեղում: Տես նաև Թեմուրճյան Կ., «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. Ա, էջ 138:

հայ և 200-ը՝ թուրք¹⁴⁶։ Սակայն, մեր կարծիքով, այս տվյալները վերաբերում են 19-րդ դարի վերջին, քանի որ արդեն 1914թ. հայերի թիվը հասավ 150 տան և 1200 անձի։ Նրանք զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ¹⁴⁷։

Այս նահիբի մեջ մտնող խոշոր հայաբնակ գյուղերից էր Եփրատի ափին ընկած Ձիմառան (Ձըմառան)։ Այս գյուղը նախքան 1895թ. կոտորածներն ուներ 80 տուն հայ բնակիչ¹⁴⁸։ Սակայն սկսված կոտորածի և հալածանքի հետևանքով եղան բնակչության տեղաշարժեր, և ժողովրդագրական պատկերը փոխվեց։

Հայ բնակչության նոր ներհոսքի հետևանքով արդեն 1914թ. գյուղն ուներ 150 տուն կամ 1200 շունչ հայ բնակիչ։

Նահիբի հայաբնակ հաջորդ գյուղը Խուռնավիլն էր¹⁴⁹։ Նշված ժամանակահատվածում գյուղը բաղկացած էր 130 տուն 1500 շունչ¹⁵⁰ բնակչությունից։ Գյուղն ուներ նաև 240 անձ պանդուխտ, որոնք ղեզերում էին Կ. Պոլսում, Եվրոպական տարբեր երկրներում¹⁵¹։

Նահիբի հայաբնակ գյուղերի շարքին էր դասվում նաև Բինկյանը (Բենկյան)։ Այն 19-րդ դարի վերջին ուներ հայկական հոծ բնակչություն։ Դա մենք արդեն նշեցինք Ձիմառա գյուղի նկարագրության ժամանակ, երբ թուրք և քուրդ խուժանը 1895թ. հոկտեմբերին հարձակվել էր Ձիմառա և Բինկյան գյուղերի վրա։

Այդ հարձակման հետևանքը եղավ այն, որ 1000 հոգի հայ բնակիչ Բինկյան գյուղից տեղափոխվեց Ձիմառա։ Թեպետ, այս տեղաշարժի հետևանքով գյուղի հայ բնակչությունը նվազեց, բայց դարասկզբին նրանց թիվը դեռ մեծ էր։ 1914թ. նրանց թիվը կազմում էր 300 տուն, 2400 շունչ¹⁵²։

Ինչպես նշեցինք, կազայի արևելյան հատվածում ևս տեղաբաշխված էին հայկական գյուղեր։ Նրանք գտնվում էին Չալդա գետի աջ ափին։ Վերոհիշյալ գյուղերի թվում էին Արմութաղը, Բալանկան (Բալանդա), Միրվանան (Մրվանա), Շիկիմը, Սինճանը։

Արմութաղը 1908թ. դրությամբ ուներ 76 տուն կամ 620 հայ բնակիչ, որոնցից 85-ը մինչև 1914թ. գաղթեց Կ.Պոլիս, Ամերիկա, Եգիպտոս¹⁵³։

¹⁴⁶ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 370։

¹⁴⁷ Թեոդիկ, նույն տեղում։

¹⁴⁸ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 144, ք. 2 և ք. 25։

¹⁴⁹ Գյուղի անունը հավանաբար եկել է «խուռնավեր կամ խուռնավան» - բոլորովին ավերակ գյուղի իմաստով։ Այդ ավերակները հելլենական կամ հռոմեական տիրապետության հետքեր էին, որը հաստատվում է մի քանի հունարեն գրերով ու արձանագրություններով։ Այս գյուղը հիմնադրվել է Աենեքերիմ թագավորի ժամանակ։

¹⁵⁰ Մուրադեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46, տես նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 131։

¹⁵¹ Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 391։

¹⁵² Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., նույն տեղում։

¹⁵³ Մուրադեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 35։

Հավանաբար, արտագաղթն ընդունել է ավելի մեծ չափեր, քանի որ 1914թ. գյուղում արդեն հաշվվում էր 32 տուն¹⁵⁴ (յուրաքանչյուր տան միջին անձերի քանակը ընդունելով 8 շունչ՝ ստացվում է 256 մարդ) բնակիչ։

Բալանկա գյուղի հայ բնակչությունն այստեղ էր հաստատվել դեռևս 18-րդ դարում, երբ Տիվրիկի կազայի այլ գյուղերից հողագուրկ ընտանիքները տեղափոխվել էին իբրև հողի վարձակալներ¹⁵⁵։ Մեծ եղեռնի նախօրյակին նրանց թիվը կազմում էր 30 տուն կամ 240 մարդ¹⁵⁶։

Միրվանա գյուղում 20-րդ դարի սկզբին ապրում էին հայեր ու կլբբաշներ։ Այն ժամանակ բաղկացած էր 54 տնից՝ 290 բնակիչներով, որից 30 տունը կամ 210 հոգին հայեր¹⁵⁷ էին, 24 տունը (80 հոգի)՝ կլբբաշներն էին և ազդեցիկ դիրք ունեին գյուղում¹⁵⁸։

Շիկիմ (Շիկի) փոքրիկ գյուղը 20-րդ դարի սկզբին ուներ 20 տուն կամ 160 շունչ¹⁵⁹ հայ բնակիչ։ Սինճանը, որը հայտնի էր Ս. Գևորգ անունով եկեղեցիով, 20-րդ դարի սկզբին ուներ 12 տուն կամ 100 շունչ բնակիչ¹⁶⁰։ Բացի վերոհիշյալներից գոյություն ունեին նաև այլ հայաբնակ և հայաճուն գյուղեր, որոնց մասին տեղեկությունները սակավաթիվ են։ Դրանցից են Արտեմետը, Բագրատունը։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Արտեմետն ուներ 15 տուն կամ 120 շունչ¹⁶¹, իսկ Բագրատունը՝ 8 տուն կամ 75 շունչ¹⁶² հայ բնակիչ։

Այսպիսով, մեր հաշվարկներով նախքան Մեծ եղեռնը Տիվրիկի կազայում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 17121 մարդ։

Ինչպես տեսանք, առանձին գյուղերի օրինակով, զավառակում բացի հայերից ապրում էին նաև թուրքեր ու կլբբաշներ։ Տիվրիկ քաղաքից ոչ այնքան հեռու էր Վանք անունով գյուղը, որը նախկինում հայկական էր, իսկ խնդրո ուսումնասիրության ժամանակամիջոցում բնակիչները կլբբաշներ էին։ Նրանից ոչ այնքան հեռու էր գտնվում Արակա կոչվող գյուղը, որը 19-րդ դարի վերջին լիովին թուրքաբնակ էր։ Պետք է նշենք նաև, որ կազայի բնակչության մեջ 19-րդ դարի վերջին բացի վերոհիշյալ էթնիկ տարրերից կային նաև քրդեր։ 1881թ. դրությամբ, հայոց առաջնորդարանի հաղորդած վիճակագրության համաձայն նրանց

¹⁵⁴ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 130։

¹⁵⁵ Մուրադեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 41։

¹⁵⁶ Թեմուրճյան Կ., «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», նույն տեղում, տես նաև Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., նույն տեղում։

¹⁵⁷ Նույն տեղում, տես նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., նույն տեղում, տես նաև Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., նույն տեղում, տես նաև «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», նույն տեղում (վերջին երկու աղբյուրում շնչերի քանակը հասնում էր 240-ի)։

¹⁵⁸ Տես նույն տեղում, էջ 45։

¹⁵⁹ Գաբրիկեան Կ., նույն տեղում։

¹⁶⁰ Թեմուրճյան Կ., «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», նույն տեղում։

¹⁶¹ Տես նույն տեղում։

¹⁶² Տես նույն տեղում։

թիվը գավառակում կազմում էր 2000 հոգի¹⁶³։ Ըստ նույն վիճակագրության թուրքերի և կզլբաշների ընդհանուր թիվը 43278 մարդ էր¹⁶⁴։

Կարծում ենք, որ առաջնորդարանի հաղորդած տվյալները, որոնք վերաբերում են թուրքերին և կզլբաշներին, չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ, ըստ 1881-1882թթ. թուրքական պաշտոնական վիճակագրության, Տիվրիկի կազայի մահմեդական բնակչության թիվը հասնում էր 25178 մարդու, որից 12158-ը իգական, իսկ 13020-ը՝ արական սեռի ներկայացուցիչներ¹⁶⁵։

Այս տվյալը կարելի է ճշմարիտ համարել, քանի որ արդեն 1914-1915թթ. կազայում բնակվում էին մոտ 30630 մահմեդականներ¹⁶⁶։ Իսկ հայերի թիվը, ինչպես արդեն նշեցինք, կազմում է մոտ 17121 մարդ։

Այսպիսով, 1914-1915թթ. ընթացքում Տիվրիկի կազան ուներ մոտ 47751 բնակիչ, որից 17121-ը կազմում էին հայերը, ովքեր այս գավառակի հիմնական էթնիկ տարրերից էին։

4. ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ԳԱՎԱՌԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԳԱՎԱՌԱԿՆԵՐ

ա. ԵՆԻԽԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Ենիխան (Նոր Խան, Յըլդըզելի) գավառակը, գտնվելով Սեբաստիայի գավառի մեջ, արևելքից սահմանակից էր Սեբաստիայի կազային, արևմուտքից՝ Անգորայի վիլայեթին, հյուսիսից՝ Թոխաթի սանջակին, հարավից՝ Թոնուսի կազային։

Կազայի մասին հայ և օտար սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները շատ սակավաթիվ են։

Կազայի կենտրոնը համանուն գյուղաքաղաքն էր։ Այստեղ էր կենտրոնացած գավառակի հայ բնակչության մեծագույն մասը։

1880թ. դրությամբ Ենիխան գյուղաքաղաքում բնակվում էր շուրջ 89 տուն, կամ 861 շունչ հայ բնակչություն¹⁶⁷։ Նրանց թիվը 20 տարվա ընթացքում գրեթե կրկնապատվել էր և 1900թ. կազմում էր 150 տուն, որոնք ունեին իրենց եկեղեցին Ս. Խաչ անունով և Սենեքերիմյան դպրոցը¹⁶⁸։

Բնակչության այդպիսի աճը պետք է բացատրել Ենիխանի նահիեի կենտրոն լինելով։ 20-րդ դարի սկզբին ևս այդ աճը շարունակվեց և մինչև 1915թ. հայերի թիվն արդեն հասել էր 300 տան և 2400 հոգու¹⁶⁹։

Կազայի հայ բնակչությունը տեղաբաշխված էր նաև մի քանի հայ գյուղերում։ Դրանցից էին Ալիս գետի արևմտյան ափին գտնվող Սարի Հասան և Պալախոր /Պալախոր/ գյուղերը։

Սարի Հասան գյուղը իր հայաշատությամբ Ենիխանից հետո երկրորդ կենտրոնն էր կազայում։ Դեռևս 1875թ. նրանց թիվը հասնում էր 12 տան (100 անձ)¹⁷⁰։ Այս գյուղի հայ բնակչությունը ևս արագորեն աճեց և արդեն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կազմեց շուրջ 50 տուն (400 շունչ)¹⁷¹։

20-րդ դարի սկզբին հայեր էին բնակվում նաև Պալախոր, Սիվրի և Պորազըտ գյուղերում։

Նախքան մեծ եղեռնը Պալախորն ուներ 10 տուն (80 հայ բնակիչ), Սիվրի գյուղը՝ 8 տուն (64 հայ բնակիչ), Պորազըտը՝ 15 տուն (120 հայ շունչ)¹⁷²։

¹⁶⁷ Մասիս, 1880, Կ.Պոլիս, նոյեմբերի 25։

¹⁶⁸ Էփրիկեան Ս., նշվ.աշխ., Գիրք Բ., էջ 660։

¹⁶⁹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 11, տես նաև Գաբրիկեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 602, տես նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 572։

¹⁷⁰ Նաթանեան Պ., նշվ.աշխ., էջ 163-164։

¹⁷¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 11, տես նաև Գաբրիկեան Կ., նշվ.աշխ., նույն տեղում, նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., նույն տեղում։

¹⁷² Գաբրիկեան Կ., նշվ.աշխ., նույն տեղում, տես նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., նույն տեղում։

¹⁶³ Մասիս, Կ.Պոլիս, 1881, հոկտեմբերի 13, թ. 3015։

¹⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁶⁵ Kemal H Karpaz, Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics, p.136

¹⁶⁶ Justin Mac Carthy, The Arab world, Turkey, and the Balkans 1878-1914. A Handbook of historical statistics, Boston, 1982, p.77

1914թ. ուներ 280 տուն, 2040 հոգի հայ բնակչություն¹⁸⁸: Գյուղը հայաբնակ էր:

Չեփնին գտնվում էր Ալիս գետի հյուսիսային ափին: Վերջինս այս ժամանակ բուրքախառը գյուղ էր: Հայկական աղբյուրները հակասական տվյալներ են հաղորդում գյուղի բնակչության մասին: Այդպես, օրինակ Ս.Էփրիկյանի և Առաքել Պատրիկի մոտ հայ բնակչության թիվը հասնում է 150-160 տան, 1000 անձի¹⁸⁹: Այլ աղբյուրներ այդ թիվը հաշվում են 1350-1900 մարդ¹⁹⁰: Կ.Գաբրիլյանը այդ թիվը համարում է 400 տուն (3200 մարդ)¹⁹¹, որը մեր կարծիքով ճշմարիտ է:

Մենք այս գյուղի հայ բնակչության համար ավելի հակված ենք կարծելու, որ ճշմարտացի է վերջին հեղինակը, որը պնդում էր, որ գյուղի հայ բնակչությունը 20-րդ դարի սկզբին կազմում էր 400 տուն (3200 մարդ), քանի որ յուրաքանչյուր տան համար ստացվում է, որ միջին հաշվարկով բնակվում էր մոտ 8 մարդ, որը շատ հավանական է:

Պուրհան գյուղը ևս այս ժամանակահատվածում զուտ հայաբնակ էր: Այս գյուղի վերաբերյալ տարբեր տվյալներ են հաղորդում 20-րդ դարի սկզբի աղբյուրները:

Նրանցից 1900-ական թթ. համար Ս.Էփրիկյանը հաղորդում է, որ գյուղում տների թիվը հասնում էր 105-ի, իսկ մարդկանց թիվը՝ 600-ի¹⁹²: Ա.Աղեքսանդրյանը 1911թ. համար ցույց է տալիս 170 տուն¹⁹³: Էփրիկյանի տվյալը, մեր կարծիքով, կասկածելի է, քանի որ յուրաքանչյուր տան շենքերի միջին թիվը նշված է շուրջ 6 մարդ:

1914թ. համար Առաքել Պատրիկը հաղորդում է 250 տուն տվյալը, որոնք ունեին 1 լուսավորչական եկեղեցի և 1 ժողովարան բողոքականների համար¹⁹⁴: Նույն ժամանակահատվածի համար այլ աղբյուր վկայում է, որ գյուղում բնակվում էր 1016 հայ¹⁹⁵:

Մենք ևս ընդունում ենք, որ գյուղը 1914թ. ուներ 250 տուն, և եթե յուրաքանչյուր տան միջին անձերի թիվը ընդունենք 8 մարդ, ապա շենքերի թիվը հասնում է 2000-ի:

¹⁸⁸ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 240, տես նույնը «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. Ա, նույն տեղում, տես նաև Բյուզանդիոն, Կ. Պոլիս, 1914, փետրվար:

¹⁸⁹ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 419, տես նույնի մասին Էփրիկյան Ս., նշվ.աշխ., էջ 387:

¹⁹⁰ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում, տես նույնը «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», նույն տեղում:

¹⁹¹ Գաբրիելյան Կ., նշվ.աշխ., էջ 601:

¹⁹² Էփրիկյան Ս., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

¹⁹³ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 377:

¹⁹⁴ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 419, տես նաև ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 510, թ. 1:

¹⁹⁵ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 240:

Տենտիլ¹⁹⁶ (Տանդեյ) զուտ հայաբնակ գյուղը 1903-1904թթ. ուներ 200 տուն՝ 1300 շունչ¹⁹⁷ հայ բնակիչ: 1914թ. արդեն, ըստ որոշ աղբյուրների այն ուներ 250 տուն 1989 բնակիչ¹⁹⁸:

Հաշվի առնելով դարասկզբի նախորդ տվյալները և բնական աճը, պետք է համարենք, որ այս տվյալը համապատասխանում է իրականությանը:

Թեքմեն գյուղը գտնվում էր Ալիս գետի հյուսիսային մասում: Այն զուտ հայաբնակ էր և հայախոս: 1903թ. դրությամբ ուներ 60 տուն (400 շունչ)¹⁹⁹ բնակիչ:

1911թ., ըստ Աղեքսանդրյանի հաղորդած տվյալի, գյուղում ապրում էր 130 տուն հայ բնակչություն²⁰⁰:

Նախքան Մեծ եղեռնը գյուղի բնակչության թվաքանակի մասին աղբյուրների տեղեկությունները բավական տարբեր են: Այսպես օրինակ, Առաքել Պատրիկը ցույց է տալիս 100²⁰¹ թեղիկը՝ 124 տուն²⁰², իսկ մեկ այլ վիճակագրություն՝ 819 շունչ հայ²⁰³: Կ.Գաբրիլյանը գյուղի համար ներկայացնում էր 200 տուն 1600 բնակիչ²⁰⁴:

Փաստորեն 1914թ. վիճակով գյուղի բնակչության համար աղբյուրները ցույց են տալիս 90-120 տուն 600-819 հոգի:

Մենք ևս համակարծիք ենք, որ գյուղը նախքան Մեծ եղեռնը ունեցել է 100-120 տուն, 600-800 շունչ հայ բնակչություն:

Թուփաճ զուտ հայաբնակ գյուղը նույն ժամանակամիջոցում ուներ 100 տուն 600 շունչ բնակչություն²⁰⁵: Շար Գշլայի նահիեի մեջ էին մտնում Յափալթուն, Գայափունար հայկական գյուղերը:

Յափալթուն գյուղը խնդրո ուսումնասիրության ժամանակահատվածում ուներ հայ և թուրք բնակչություն: Ընդհանուր բնակչության թիվը 200 տուն (1386 շունչ) էր, որից 150 տուն կամ 1086 շունչը հայ, 50 տուն, 386 շունչ՝ թուրք²⁰⁶: Գյուղի այս հոծ հայությունը

¹⁹⁶ Մինչև 19-րդ դարը գյուղը պատկանում էր Կեսարիայի կուսակալությանը (Ալպոյաճեան Ա, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրե, 1937, հ. Ա, էջ 879):

¹⁹⁷ Էփրիկեան Ս., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

¹⁹⁸ Թեղիկ, նշվ.աշխ., էջ 124, նաև Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

¹⁹⁹ Էփրիկեան Ս., նշվ.աշխ., էջ 387:

²⁰⁰ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 377:

²⁰¹ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 420:

²⁰² Թեղիկ, նշվ.աշխ., էջ 124:

²⁰³ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

²⁰⁴ Գաբրիելյան Կ., նշվ.աշխ., էջ 603:

²⁰⁵ Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 430, Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում, տես նաև Թեղիկ, նշվ.աշխ., նույն տեղում, Գաբրիելյան Կ., նշվ.աշխ., նույն տեղում (Հեղինակի մոտ շենքերի քանակը հասնում էր 800-ի):

²⁰⁶ Թեղիկ, նշվ.աշխ., էջ 124, Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 412, տես նաև Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., նույն տեղում, Էփրիկեան Ս., նշվ.աշխ., էջ 388, տես նույնը Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

ամբողջապես լուսավորչականներ էր, ուներ դպրոց և եկեղեցի, զբաղվում էր հողագործությամբ:

Այս գյուղը ևս 20-րդ դարի սկզբին ուներ հայ և թուրք բնակչություն: 1903թ. գյուղի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 70 տան՝ 400 անձի²⁰⁷, իսկ արդեն նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը նրանց թիվն աճեց մինչև 90 տան և 700 անձի²⁰⁸:

Նահիեների կազմում գտնվող հայկական գյուղերի մեծ մասը տեղադրված էր Ալիս գետի երկու ափերին: Արևմտյան ափին ապաստանած գյուղերից էին Ալաքիլիսե և Փաշա գյուղերը:

Ալաքիլիսե գյուղի մասին խոսելիս պետք է նշենք, որ համանման գյուղ կար նաև Սեբաստիայի սանջակի Ջառա կազայի կազմում: Այս գյուղն Աղեքսանդրյանի տվյալներով 1911թ. ուներ 30 տուն զուտ հայ ազգաբնակչություն²⁰⁹: 1914թ. արդեն գյուղում կար 40 տուն (275 անձ) հայ բնակչություն²¹⁰:

Փաշա գյուղը ուներ 53 տուն 383 շունչ հայ բնակիչ²¹¹:

Թոնուսի և Քարաջինարի լեռնային զանգվածների միջև է ընկած հայկական գյուղերի մյուս խումբը, որը բնակեցված էր բացառապես հայերով:

Այդ գյուղերից էր Մաղարան կամ Ղազի-Մաղարան: Գյուղը, հավանաբար, 19-րդ դարի 70-ական թթ. ունեցել է 170 հայ տուն:

Ամերիկաբնակ Կարապետ Մահտեսյանն իր ծննդավայրի մասին նշում է. «Իմ նախահայրերս վախեն հալածական, եկած այդ գիւղը հիմնած են: Գիւղը դպրոց ունեցած է 1879 թվականն իւր: Ղազու Մաղարա գյուղը շինուած էր երկու լեռներու կողքերուն վրայ, այնպէս որ մէկուն դուռը կը բացուէր՝ մյուսին տանիքին վրայ: Մեծերէ լսածիս համածայն գյուղը կըբաղկանար 170 ընտանիք...»²¹²:

19-րդ դարի վերջին ի թիվս այլ բնակավայրերի, գյուղի ժողովրդագրական պատկերը խաթարվեց և այդ պատճառով 1914-1915թթ. միջոցում Ղազի-Մաղարան ուներ ընդամենը 150 տուն (1200 շունչ) բնակչություն²¹³:

Մյուսը Ղանթարոս գյուղն էր, ուր ապրում էր 70-80 տուն .640 շունչ հայ բնակիչ²¹⁴:

Ղանթարոսից հարավ էր ընկած Պատրին Զոյ կամ Պատրենոս հայաբնակ գյուղը, որը հայտնի է նաև Չևիրնե /Չնիրմե/ անունով և

²⁰⁷ Էփրիկեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 388:

²⁰⁸ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 11:

²⁰⁹ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

²¹⁰ Թեոդիկ, նշվ.աշխ., նույն տեղում, տես նաև Kevorkian R.H., Paboudjian P.B.,

նշվ.աշխ., նույն տեղում:

²¹¹ Տես նույն տեղում:

²¹² Առաքել Պատրիկ, նշվ.աշխ., էջ 379:

²¹³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 15, տես նաև Գաբրիելեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 603:

²¹⁴ Տես նույն տեղում, նաև Թեոդիկ, նշվ.աշխ., էջ 124:

նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը բնակեցված էր 845 հայերով²¹⁵:

Այս գյուղերից վերջին զուտ հայաբնակ գյուղը Կուրտլու Կայան էր՝ 40 տուն կամ 300 անձ հայ բնակչությամբ²¹⁶:

Կազայում գոյություն ունեին նաև խառը բնակչությամբ այլ գյուղեր:

Դրանցից Թեմեճուկում հաշվվում էր 80 տուն (640 շունչ) հայ բնակիչ, Պավրոզը՝ 45 տուն (325 բնակիչ), Փաթրին-գյուղը՝ 35 տուն (280 շունչ), Գարասարը՝ 45 տուն (325 անձ), Սեբասթը կամ Սոհբանթը՝ 60 տուն (400 անձ), Գարահաճըլը՝ 16 տուն (115 անձ), Սարը Օղլանը՝ 70 տուն (560 շունչ):

Այսպիսով, Թոնուսի կազան խնդրո ուսումնասիրության ժամանակամիջոցում իրենից ներկայացնում էր հայաշատ մի բնակավայր, ուր հայերի թիվը 1913-1914թթ. հասնում էր 27217 մարդու:

Նույն ժամանակ մահմեդականներից կզլբաշները էլլիճե նահիեում ունեին 38 գյուղ²¹⁷:

Թոնուսի կազայում ապրող ժողովուրդների մեջ պետք է հիշատակել նաև չեչեններին:

1866թ. Օսմանյան կայսրություն տեղափոխված 4989 չեչենական ընտանիքներից 1200-ը բնակեցվեցին Բաս-ուլ-Այնում: Մնացածը բնակեցվեցին կայսրության այլ հատվածներում, այդ թվում նաև Սեբաստիայի սանջակում: 47 ընտանիքների մեծ մասը բնակեցվեց Շարկչլայ (Թոնուս) և Ազիզիե կազաներում²¹⁸:

Սակայն մահմեդական տարրի մեջ ամենամեծ թիվը կազմում էին թուրքերը: Ինչպես արդեն տեսանք որոշ գյուղերի օրինակով, նրանք բնակվում էին ինչպես հայերի հետ, այնպես էլ առանձին գյուղերում: Այդպես, օրինակ, Գավազ գյուղախումբը բաղկացած էր 35 թուրք և կզլբաշ գյուղերից²¹⁹:

Այսպիսով, Թոնուսի կազայում բնակվում էին նաև մահմեդական տարրեր, որոնց հավաքական թիվը 1881-1882 թթ. դրությամբ հասնում էր 30919, իսկ 1914թ.՝ 40868 շնչի²²⁰:

գ. ԿԱՆԳԱԼԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

²¹⁵ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 241:

²¹⁶ Տես նույն տեղում, տես նաև «Չայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. Ա, էջ 138:

²¹⁷ Թեոդիկ, նշվ.աշխ., նույն տեղում:

²¹⁸ Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции, Ереван, 2001, стр. 126.

²¹⁹ Թեոդիկ, նշվ.աշխ., նույն տեղում:

²²⁰ Kemal H. Karpat, նշվ.աշխ., էջ 136, էջ 178:

ա. ԱԶԻԶԻԵԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Ազիզիեի կազան Սեբաստիայի գավառի հարավային գավառակներից մեկն էր, որը արևելքից սահմանակից էր Թոնուսի կազային, արևմուտքից՝ Կեսարիայի սանջակին, հյուսիսից՝ Անկարայի վիլայեթին, հարավից՝ Գյուրիսի կազային:

Կազայի կենտրոնը Ազիզիե քաղաքն էր, որը երբեմն կոչվել էր նաև Բունար Պաշը²³⁴:

Նախքան թուրքերի տիրապետությունը այստեղ եղել է սովոր հայ բնակչություն, որոնք ևս տեղափոխվել էին Վասպուրականից: Թուրքերի կողմից իրականացված զանգվածային կոտորածների հետևանքով այստեղ հայերի թիվը խիստ նվազեց²³⁵: Միայն 19-րդ դարում հայերը այստեղ փոքրիկ գաղութ կազմեցին: 1884թ. բնակվում էր 75 տուն հայ բնակիչ, որոնք Ազիզիե էին տեղափոխվել Կեսարիայից, Հաճնից, Ակնից և Գյուրիսի գավառակներից²³⁶:

20-րդ դարի սկզբին՝ 1914-1915թթ. միջոցում Ազիզիեն արդեն ուներ 1000 տուն բնակչություն, որից միայն 100-120 տունը՝ 800 շունչը²³⁷ կազմում էին հայերը:

Ազիզիե կազայի մյուս խոշոր հայաբնակ կենտրոնը Ագարակ (Ագրակ) գյուղն էր, որի աղավաղված ձևը էրբեքն է²³⁸: Այն կենտրոնն էր 60-70-ի չափ գյուղերի, որոնք կոչվում էին Բոզուքի գյուղեր²³⁹: Ագարակը նախքան Սեծ եղեռնն ուներ 350 տուն (2700-2800 շունչ) հայ բնակչություն²⁴⁰:

Կազայի մյուս խոշոր կենտրոնը Բյունյան Համիդ կամ Սարմուսակը գյուղն էր, որը նույն ժամանակ ուներ 250 տուն (2000 շունչ) հայ բնակիչ: Կազայի հայաբնակ գյուղերից պետք է հիշատակել Ալիս գետի աջ ափին գտնվող Սարրոզլան, Սըվըղն ու Կիկին: 1914թ. Կիկին ուներ 150 տուն (1200 շունչ)²⁴¹, Սարրոզլանը՝ 50 տուն (336 շունչ)²⁴², Սըվըղն՝ 150տուն (1100 շունչ)²⁴³ հայ բնակիչ:

²³⁴ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937, հ. Ա, էջ 875:
²³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:
²³⁶ Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 423:
²³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Գաբիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 606, տե՛ս նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 572:
²³⁸ Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., նույն տեղում, տե՛ս նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 423:
²³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:
²⁴⁰ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 241, տե՛ս նաև Գաբիկեան Կ., նշվ. աշխ., նույն տեղում:
²⁴¹ Գաբիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 600:
²⁴² Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 241:
²⁴³ «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. Ա, նույն տեղում:

Այսպիսով 20-րդ դարի սկզբին Ազիզիեի կազան բաղկացած էր 8236 շունչ հայ բնակչությունից:

Պետք է նշել, որ նույն ժամանակ կազան ուներ խայտաբղետ էթնիկ կազմ: Այստեղ ապրում էին չերքեզներ, ավշարներ, կզլբաշներ, քրդեր:

Սեծամասնություն կազմող չերքեզները 1903թ. բնակեցված էին հետևյալ կերպ²⁴⁴. Կլիչ-Սեհմեդ գյուղ՝ 30 տուն, Կարաբողազ՝ 25 տուն, Ներքին և Վերին Կարալեզ՝ 80 տուն, Օրանդերե՝ 30 տուն, Հալիբ-բեյ՝ 25 տուն, Ալտիկեսեկ՝ 40 տուն, Ալտիբայ՝ 25 տուն, Պեվերենք՝ 45 տուն, Կարակոյու՝ 30 տուն, Կարակալախ՝ 40 տուն, Ափրիսուֆ՝ 25 տուն, Քասափթեփե՝ 20 տուն, Բեքչաիր (Վերին և Ներքին) 50 տուն, Գյունուշտան՝ 50 տուն:

Ստացվում է, որ կազայում բնակվող չերքեզների ընդհանուր թիվը հասնում էր 515 տան, և եթե յուրաքանչյուր տան համար միջին հաշվով ընդունելու լինենք 7 անձ (քանի որ Հաֆիքի կազայի օրինակով, մենք տեսանք, որ մահմեդական բնակչության համար վիճակագրության մեջ յուրաքանչյուր տան համար ընդունված է միջինը 7 անձ, որն ընդունելի է նաև մեզ համար), ապա ստացվում է, որ կազայում ապրող չերքեզների թիվը հասնում էր շուրջ 3605 անձի: Մահմեդական բնակչության մեջ մեծ զանգված էին կազմում նաև ավշարները, որոնք բնակեցված էին հետևյալ կերպ. Սալակաուր՝ 25 տուն, Օխուլիջելե՝ 30 տուն, Կեմեր՝ 50 տուն, Քուրուդերե՝ 20 տուն, Դոլուխ՝ 40 տուն, Շոթախթերեսի՝ 35 տուն, Ինժամաղար՝ 30 տուն, Ղարաքիլիսա՝ 40 տուն²⁴⁵:

Այսպիսով, 20-րդ դարի սկզբին Ազիզիե կազայում բնակվում էին շուրջ 270 տուն ավշարներ, և եթե նորից յուրաքանչյուր տան համար շնչերի միջին թիվը ընդունելու լինենք 7 անձ, ապա ստացվում է, որ ավշարների թիվը հասնում էր շուրջ 1890 անձի:

Հայոց առաջնորդարանի հաղորդած տվյալների համաձայն 1881-1882թթ. ընթացքում Ազիզիե կազայում ապրող քրդերի թիվը հասնում էր 5500 շնչի²⁴⁶:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Ազիզիե գավառակի մեջ մահմեդական բնակչության այս բազմամարդությունը պետք է բացատրել նրանով, որ հատկապես 1877-1878թթ. պատերազմից հետո մեծ քանակությամբ մահմեդական բնակչություն այլ գավառակներից եկավ և հաստատվեց այստեղ: Այս մասին «Մասիս» օրաթերթը հետևյալն է գրում. «Վերջին պատերազմն էլ վեր անհամար իսլամ Չերքեզներ, իսլամ Պուլկարք և Լազ գաղթեցին այդ նահանգն (Սեբաստիա - Ա.Ս.), ուր յառաջագույն Քրիստոնեից թիւը գրեթէ կը հաւասարվի իսլամաց քուլոյն: Արդ, Սեբաստիոյ նահանգն առաջին տեղը կը բռնէ այն

²⁴⁴ Маевский В., Пути Малой Азии в районе между Самсуном и Александрийским заливом, Тифлис, 1903, стр. 96-97.
²⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:
²⁴⁶ Մասիս, Կ. Պոլիս, 1881, հոկտեմբերի 13:

մահանգաց մեջ, ուր ամեն ցեղէ գաղթականք զրկուած են հաստատուելու համար, մանավանդ Ազիզիէի գավառն և այլ տեղեր...»²⁴⁷:

Ամփոփելով նշենք, որ Ազիզիէի կազան XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Սեբաստիայի գավառի հարավային գավառակներից մեկն էր, ուր ոչ մեծ քանակությամբ հայեր էին տեղաբաշխված: Հայերի հետ կազայի էթնիկ ընդհանուր պատկերն էին կազմում նաև քրդերը, չերքեզները և ավշարները:

Բ. ԳՅՈՒՐԻՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Գյուրինի կազան Սեբաստիայի սանջակի հարավային գավառակներից մեկն էր: Վերջինիս սահմաններն էին հյուսիսից՝ Կանգալի կազան, հարավից՝ Հալեպի վիլայեթը, արևմուտքից՝ Ազիզիէի, արևելքից՝ Տարենտի կազաները:

Վարչական կենտրոնն էր համանուն Գյուրին քաղաքը, որը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայաշատ մի կենտրոն էր: Քաղաքը բաժանված էր բազում թաղերի, որոնց մեծ մասը հայաբնակ էր:

Շուրուլ (Շաղալ) թաղը բնակեցված էր գլխավորապես հայերով, որոնց թիվը հասնում էր 200 տան, որոնցից 60 տուն հայերը բողոքականներ էին²⁴⁸:

Էորեն թաղը բաժանված էր 2 մասի՝ Վերի ու Վարի և բաղկացած էր 150 հայ տնից, որից 30 տունը՝ բողոքականներ²⁴⁹: Տաբեր թաղն ուներ 50 տուն մահմեդական բնակչություն²⁵⁰:

Սմկնա թաղն ուներ 20 տուն բնակիչ, որից 10-ից ավելին բնակեցված էին հայերով²⁵¹:

Չերչի-Կորը շրջապատված էր բարձրադիր լեռներով՝ շուրջ 20 տուն հայերով, որոնցից նշանավոր էր Մավուսախալյան գերդաստանը²⁵²:

Յաշ-Թեպե թաղը բաղկացած էր 40 տուն հայ բնակչությունից²⁵³:

Սև-բլուրն ուներ 100 տուն հայ, որոնցից 30 տունը բողոքականներ էին²⁵⁴: Այս թաղի բնակչության թվում էին մի քանի տուն մահմեդականներ²⁵⁵:

Սաղ թաղում էր գտնվում հայոց մայր եկեղեցին: Այստեղի հայ բնակչության մասին խոսելիս պետք է անդրադառնալ հետևյալ հանգամանքին: Գյուրին քաղաքի մեջ 60 տնից ավելի կաթոլիկ հայեր

²⁴⁷ Լույն տեղում, հոկտեմբերի 15:

²⁴⁸ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 425, ց. 1, գ. 64, թ. 26, տե՛ս նաև Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 436, տե՛ս նաև Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 396:

²⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

կային: Նրանք սովորաբար բնակվում էին Սմկնա, Շուրուլ և Սաղ թաղերի մեջ²⁵⁶:

Խաս-պաղ թաղը գրեթե ամբողջովին հայաբնակ էր և ուներ շուրջ 200 հայ տուն²⁵⁷: Չախ- ծորը²⁵⁸ քաղաքի բոլոր թաղերից առաջինն էր թե բազմամարդության և թե՛ ընդարձակության տեսակետից: Ուներ 400 տուն հայ բնակիչ, որից 90-ը՝ բողոքականներ²⁵⁹:

Այսպիսով, Գյուրին քաղաքի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 1180 տան: Այս տվյալը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այն վերաբերում էր 1870-ական թթ., քանի որ արդեն 1883թ. նրանց թիվը հասնում էր 1300 տան²⁶⁰:

Գյուրին քաղաքի անտանելի վիճակը, ցորենի ու հացի չլսված թանկությունը օրական պարենը հայթայթող կյուրինցիների մեծ մասին ստիպում էր արտագաղթել: Գյուրինցիները գաղթում էին խումբ-խումբ²⁶¹: Մնացող գյուրինցիների հիմնական զբաղմունքը արհեստագործությունն ու առևտուրն էր:

1889թ. մի հողվածագիր այսպես է բնորոշել գյուրինցիներին. «Գյուրինի հայերն քաջարի արուեստի, վաճառականութեան և զինավարժութեան մեջ մեծ համբաւ ունին իբրև նրբամիտ վաճառականներ և արիասիրտ ճամբորդներ, անվախ ի տուր եւ առս: Ունին վաճառականական տներ հաստատուած Հալեպ, Պոնտոս, Կարին, Պոլիս, Սեբաստիա, Տիգրանակերտ, նաեւ՝ Լոնտոն, Մանչեսթըր»²⁶²:

Ցավոք այս գավառակը ևս չխուսափեց 1895-1896թթ. թուրքական ջարդերից: Գյուրին քաղաքի բնական աճը խաթարվեց: Թեև այս արհավիրքը խաթարեց հայ ժողովրդի բնական աճը Գյուրին քաղաքում, բայց հայերը շարունակեցին գերակշռել քաղաքի բնակչության մեջ:

1898-1900թթ. քաղաքն ուներ 2000 տուն՝ 12000 բնակիչ, որից 1400 տունը կազմում էին հայերը²⁶³:

Արդեն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գյուրինն ուներ 2000 տուն կամ 14000 շունչ հայ բնակչություն²⁶⁴:

Գյուրինի կազայի հայկական գյուղերից էին Գարա-Սաղը, Գարա-Էորեն, Չախրն-Քոյիվը, որոնք գտնվում էին Գյուրին քաղաքից հյուսիս: 20-րդ դարի առաջին քառորդին այստեղ հետևյալ ժողովրդագրական

²⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁸ Ոմանք Ջաղաց-ծոր են անվանում՝ ծորերի մեջ ջաղաց ունենալու պատճառով:

²⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁰ Մասիս, Կ.Պոլիս, 1883, մարտի 25, թ. 3441:

²⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶² Արաքս, Պետերբուրգ, 1889, էջ 76-82:

²⁶³ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 23, թղթ. 1 և 5, տե՛ս նաև Արևելք, Կ.Պոլիս, 1898, հուլիս:

²⁶⁴ Գաբիկեան, նշվ. աշխ., նույն տեղում, Առաքել Պատրիկ, նույն տեղում, նաև Աղեքսանդրեան, նշվ. աշխ., էջ 373:

պատկերն էր. Գարա-Սար՝ 72 տուն հայ բնակիչ, Գարա-Էորեն՝ 80 տուն հայ և 20 տուն թուրք, Չախրն-Քյոյիվ՝ 20 տուն հայ բնակչություն²⁶⁵:

Թուրքաբնակ գյուղեր էին Թելին (60 տուն), Գուբյուքը (50 տուն), Թուխմիշը (60 տուն), Յազիքեյը (15 տուն)²⁶⁶:

Կազայում գոյություն ունեին շուրջ 50 թուրքաբնակ դարձած գյուղեր՝ 2000 տուն բնակչությամբ²⁶⁷: Այդ թուրքական գյուղերից միայն մի քանիսում էին բնակվում հայեր, որոնց թիվը հասնում էր 53 տան: Այսպես, օրինակ Գյուրին քաղաքի շրջակայքում գտնվող գյուղերից միայն Ելքեն ուներ 5 տուն, Կավակը՝ 20 տուն հայ բնակիչ²⁶⁸:

Գարատորագ գյուղախմբի 12 թուրքական գյուղերից միայն Գարավերենն ուներ 19 տուն հայ բնակչություն, իսկ Կեռպեք Վերեն գյուղախմբի 30 թուրքական գյուղերից միայն Քյուրքճի և Քյաֆիր-Վերեն գյուղերն ունեին խառը բնակչություն²⁶⁹:

Գյուրին քաղաքից բացի, կազայում 20-րդ դարի սկզբին ապրում էին ընդհանուր հաշվով 225 տուն հայեր: Եթե ընդունենք յուրաքանչյուր տան համար բնակիչների միջին թիվը 8 հոգի, ապա ստացվում է շուրջ 2000 անձ: Այսպիսով, 1914-1915թթ. մեր հաշվարկով կազայում բնակվում էր շուրջ 16000 հայ բնակիչ:

Թեև հայերի մեծագույն մասը 20-րդ դարի սկզբին կենտրոնացած էր Գյուրին քաղաքում, բայց այնուամենայնիվ ընդհանուր կազայում նրանք ավելի մեծ թիվ էին կազմում, քան թե մյուս եթնիկ տարրերը:

Դեռ 1881թ., հայոց առաջնորդարանի հաղորդած վիճակագրության համաձայն²⁷⁰ Գյուրինում և շրջակա գյուղերում բնակվում էին 7900 շունչ թուրքեր և կզլբաշներ, 8830 շունչ հայեր, 1600 շունչ քրդեր: Կզլբաշներն ու քրդերը ավելի քիչ էին: Հայերի մասին հայոց առաջնորդարանի ցույց տված տվյալները պետք է համարել մոտավոր: Հայտնի է, որ հարկերից խուսափելու նպատակով հայոց առաջնորդարանը թուրքական կառավարությանը ներկայացնում էր հայ բնակչության նվազեցված տվյալներ, որը դժվարալուծելի խնդիրներ է առաջ բերում հայ բնակչության իսկական թվերը հաշվարկելիս ժամանակ:

Փաստորեն հայերը դարավերջին այստեղ կազմում էին ընդհանուր բնակչության մոտ 48,2%-ը, մինչդեռ թուրքերը և կզլբաշները միասին 43,1%-ը, քրդերը 8,7%-ը:

Ամփոփելով նշենք, որ Գյուրինի կազան XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ուներ խայտաբղետ ժողովրդագրական կազմ, որի

²⁶⁵ Առաքել Պատրիկ, Գշվ.աշխ., հ. Բ, էջ 411, տես նույնը Աղեքսանդրեան Ա.,

Գշվ.աշխ. էջ 375:

²⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁷ Աղեքսանդրեան Ա., Գշվ. աշխ., նույն տեղում:

²⁶⁸ Թեոդիկ, Գշվ. աշխ., էջ 128:

²⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 128-129:

²⁷⁰ Մասիս, Կ.Պոլիս, 1881, հոկտեմբերի 13, թ. 3015:

բաղկացուցիչ եթնիկ տարրերն էին հայերը, թուրքերը, կզլբաշները և քրդերը: Հայերը, գերակշռող տոկոսը կազմելով այս բնակչության մեծ մասը, այս հատվածի մշակութային հարստության կրողն էին:

դ. ՏԱՐԵՆՏԵԻ /ԴԵՐԵՆՂԵ/ ԳԱՎԱՈՎ

Տարենտեի կազան այս ժամանակամիջոցում հանդիսանում էր Սեբաստիայի սանջակի հարավային գավառակներից մեկը: Վերջինս արևմուտքից սահմանակից էր Գյուրինի կազային, արևելքից՝ Խարբերդի վիլայեթին, հյուսիսից՝ Տիվրիկի կազային:

Կազայի կենտրոնն էր Տարենտե²⁷¹ (Դերենդե) գյուղաքաղաքը: Այն տարածվում էր Թոխմա-Սու (Մելոս) գետի երկու եզրերին, Գյուրինից դեպի Մալաթիա տանող ճանապարհի վրա:

Այստեղ հայ բնակչության թիվը դեռևս 1888թ. կազմում էր 500 տուն²⁷²:

Սակայն նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը հայերի թիվը այս կենտրոնում նվազել էր: Ըստ Աղեքսանդրյանի կազմում էր 380 տուն կամ 1700 շունչ²⁷³, որոնք բնակվում էին Հայեկ լեռան ստորոտում ընկած հինգ թաղերում: 200 տուն բնակեցված էր Եկեղեցու, 40 տուն՝ Գալարմի, 20 տուն՝ Հայի-Գոզ, 70 տուն՝ Եփմահլեում, 30 տուն՝ Հաղեր (Հատիր) թաղերում: «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» աշխատության մեջ տրված է 310 տուն կամ 1700 շունչ²⁷⁴ տվյալը, և այս բնակչությունը բնակեցված էր վերոհիշյալ կերպ:

Սակայն նկատենք, որ երկու տեղում էլ տների քանակը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ ամենապարզ հաշվարկի դեպքում այն կազմում է 360 տուն և ոչ թե 310 կամ 380 տուն: Կանկածելի է նաև 1700 շունչ տվյալը, քանի որ 360 տան դեպքում յուրաքանչյուր տան համար շնչերի թիվը կազմում է շուրջ 5 անձ, որը մեր կարծիքով, հեռու է ճշմարտացի լինելուց: Ընդունելով յուրաքանչյուր տան համար շնչերի միջին թիվը 8 մարդ՝ ստացվում է, որ Տարենտե գյուղաքաղաքը նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը ունեցել է 2880 շունչ հայ բնակիչ:

²⁷¹ 699թ. արաբները գրավեցին այս գյուղաքաղաքը հույների ձեռքից, բայց շուտով հույները նորից ետ գրավեցին այն և այս տիրափոխությունը կատարվել է բազում անգամներ:

²⁷² Արևելեան մամուլ, Չմյուռնիա, 1888, էջ 105, Թուրեան Մ., «Տարենտե», տե՛ս նաև Առաքել Պատրիկ, հ. Բ, էջ 40:

²⁷³ Աղեքսանդրեան Ա., Գշվ.աշխ., էջ 379:

²⁷⁴ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, էջ 40:

Տարեմստե կազայի կազմում գտնվող մյուս հայաշատ ու մեծ կենտրոնը Աշոտի²⁷⁵ գյուղն էր: Վերջինս նահիեի կենտրոնն էր և Մեծ եղեռնից առաջ ուներ 250 հայ տուն և 120 տուն թուրք բնակչություն²⁷⁶: Յուրաքանչյուր տունը, հաշված 8 շնչով, կազմում էր 2000 շունջ:

Այս կազայում բացի հայերից ապրում էին նաև թուրքեր և քրդեր, որոնք բնակվում էին 45 գյուղերում: Վերջիններս միավորված էին Կարմիր Դար և Այվազու նահիեներում²⁷⁷:

1873թ. ողջ կազայում բնակվող հայերի թիվը հասնում էր 4950 անձի²⁷⁸: Իսկ արդեն 20-րդ դարի սկզբին այդ թիվը, ըստ որոշ աղբյուրների, հասավ 6000-ի²⁷⁹:

Փաստորեն, Սեբաստիայի ողջ սանջակում նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը մեր հաշվումների համաձայն հայ բնակչության թիվը կազմում էր 169554 մարդ:

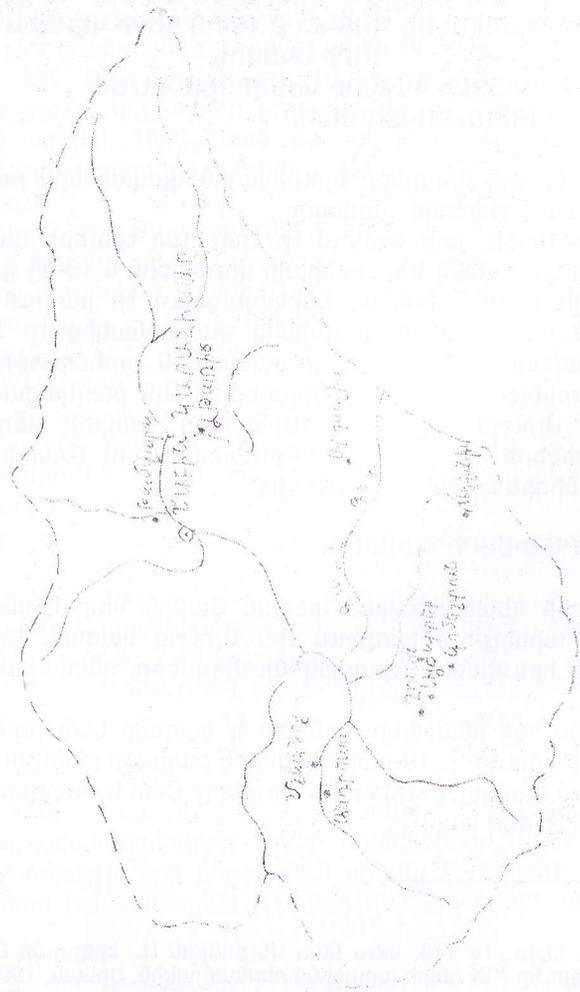
²⁷⁵ 888թ. Սեդրիկ-Մելի կամ Մելիաս հայ իշխանը, Կ.Պոլսից գալով Փոքր Հայք, եկավ Տարեմստե կազա և այս գյուղը հանուն Աշոտ Ա. Բագրատունու անվանեց Աշոտի (Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 380):

²⁷⁶ Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 414:2

²⁷⁷ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 127:

²⁷⁸ Ալթունեան Ա., Տեղեկագրութիւն հայոց գաղթականութեան, որք ի Սուլտո-Վալաքիա, Հունգարի եւ ի Լեհաստան, Ֆոքշան, 1877, էջ 203:

²⁷⁹ Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 413:

ՀԱՐԱՆ ԿԱՐԱՆԻՍԱՐԻ ԳԱԿԱՆ
ՍՄԵՆՆԱՆՈՒ Ա. ՍԱՀԱՆՅԱՆ

ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՅԱՆՔԻ ՇԱՔԻՆ ԿԱՐԱՅԻՍԱՐԻ ԳԱՎԱՌԻ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ 19-ՐԴ ՂԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ՐԴ
ՂԱՐԻ ՍԿՋՔԻՆ

1. ՇԱՔԻՆ ԿԱՐԱՅԻՍԱՐԻ ԳԱՎԱՌԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎ
ՀԱՐԱՎԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԳԱՎԱՌԱԿՆԵՐ

Սեբաստիայի վիլայեթի հյուսիսային գավառների թվին պետք է դասել Շաքին Կարահիսարի գավառը:

Մինչև 1846թ. այն մտնում էր Երզրումի էյալեթի կազմի մեջ²⁸⁰: Դրանից հետո այն կցվեց Սեբաստիայի վիլայեթին և 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին իրենից ներկայացնում էր բազում հայկական գյուղերով մի սանջակ: Այն հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի վիլայեթին, հարավից՝ Սեբաստիայի սանջակին, արևմուտքից՝ Թոխաթի սանջակին, արևելքից՝ Երզրումի վիլայեթին: Այն բաղկացած էր Շաքին Կարահիսար, Ալուջա (Ալիջորա), (Մինթովալ նահիե), Անդրեաս (Սու-Շեհրի) նահիեների, Կոյլուհիսար (Քյուլիուհիսար) (Նաիփու նահիե), Համիդիե (Համիդիե նահիե) կազաներից²⁸¹:

ա. ՇԱՔԻՆ ԿԱՐԱՅԻՍԱՐԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Գավառի կենտրոնական կազան Շաքին Կարահիսարն էր, որի սահմաններն արևելքում կազմում էին Ալուջա կազան, Արևմուտքում՝ Կոյլուհիսարը, հյուսիսում՝ Տրապիզոնի վիլայեթը, հարավում Անդրեասի կազան:

Ինչպես ողջ սանջակի, այնպես էլ կազայի կենտրոնն էր Շաքին Կարահիսար քաղաքը²⁸²: 19-դարի կեսերին քաղաքի բնակչության կազմի մեջ էին մտնում հայերը, թուրքերը և հույները: Ըստ Ն.Սարգսյանի՝ հայերի թիվը հասնում էր 400 տան²⁸³:

²⁸⁰ Birken, նշվ. աշխ., էջ 148, տե՛ս նաև Մելքոնյան Ա., Երզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին, Երևան, 1994, էջ 31:

²⁸¹ Гиппиус А.И., Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889, стр. 9.

²⁸² Շաքին Կարահիսարի հիմնումը հասնում է շատ հին ժամանակների: Շ.Կարահիսար քաղաքը գրավել է դեռևս Պոմպեոս զորավարի կողմից: Հետագայում հռոմեական տիրապետության անկումով քաղաքը անցավ հունական Նիկողայոս կայսրին, որը իր անունով քաղաքը մկրտեց Նիկոպոլիս: 18-րդ դարի վերջին քաղաքը անցավ թուրքական իշխանության տակ: Քաղաքի շուրջը բարձրաբերձ սև լեռների և մուր գտնվող պարուղի (շաք) հանքերի պատճառով քաղաքը սկսեց կոչվել Շաքին Կարահիսար (տե՛ս Գանաբեան Գ., Հուշեր և խոհեր Շապին Գարահիսար, Պոլիս, Կիլիկիա և Լիբանան, Պեյրուս, 1960, էջ 8):

²⁸³ Սարգսեան Ն. Վ., Տեղադրութիւնք ի Փոքր եւ Սեծի Հայս, Վեներտիկ, 1864, էջ 66:

Արդեն 1878թ. քաղաքի հայ տների թիվը, ըստ Գ.Սրվանձտյանցի հաղորդած վիճակագրության, հասնում էր 700 տան՝ 5224 շնչի²⁸⁴: Նույն ժամանակ քաղաքի հույների թիվը կազմում էր 1050, իսկ թուրքերինը՝ 12000 շունչ: Կարծում ենք թուրքերի տակ պետք է հասկանալ մահմեդական ազգաբնակչությանը, քանի որ նույն ժամանակ կազայում բնակվում էին նաև մահմեդական այլ տարրեր, ինչպես օրինակ, չերքեզներ, քրդեր, կլբաշներ, թուրքմեններ:

Եվ արդեն 1890-ական թթ. սկզբին՝ նախքան համիդեական կոտորածները, քաղաքն ուներ 1200 տուն՝ 7000 շունչ՝ հայ բնակչություն²⁸⁵:

Շաքին Կարահիսարի 1895թ. դաժան կոտորածը զգալի կերպով ազդեց հայ բնակչության ընդհանուր թվի վրա, բայց, այնուամենայնիվ, քաղաքը իր ազգային դիմագիծը պահպանեց նաև 20-րդ դարի սկզբին: 1914թ. դրությամբ քաղաքի բնակչության թիվը հասնում էր 20000-ի, որոնց թվում հայեր, թուրքեր, հույներ, քրդեր: Ընդ որում 13000-ը կազմում էին հայերը²⁸⁶:

Բացի այս հայաշատ կենտրոնից, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայերը կազայում բնակվում էին Թամգարա գյուղաքաղաքում և 4 հայկական մեծ գյուղերում, որոնք տեղաբաշխված էին համապատասխանաբար Շաքին Կարահիսար քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք և հարավ-արևմուտք: Նշենք, որ այդ գյուղերից Թամգարան գտնվում էր քաղաքի հյուսիս-արևմուտքում, իսկ Պուսեիդ, Անեդրի, Ծիպեռի, Չրտախ գյուղերը՝ հարավ-արևմուտքում և հարավում:

Շաքին Կարահիսարից հետո իր հայաշատությամբ աչքի էր ընկնում Թամգարա գյուղաքաղաքը: Դեռ 1878թ. դրությամբ այն բաղկացած էր 2500 շունչ հայ, թուրք, հույն բնակչությունից, որից 1980-ը հայեր էին, 477-ը՝ թուրք, 43-ը՝ հույն²⁸⁷: Իսկ արդեն նախքան 1895-1896թթ. կոտորածը գյուղում բնակվող ընդհանուր բնակչության թիվը հասնում էր 600-700 տան²⁸⁸:

Սկսված համիդեական ջարդերը խախտեցին գյուղի ժողովրդագրական պատկերը: 1895թ. հոկտեմբերի 15-ին տեղի է ունեցել առաջին կոտորածը, որի ընթացքում զոհվել է 16 հոգի հայ բնակիչ²⁸⁹: Դրանից հետո իրականացվել է ավելի մեծ կոտորած, որի հետևանքով

²⁸⁴ ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, բաժին 1, գ. 18, թ. 1, տե՛ս նույնը Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1982, էջ 162, տե՛ս նաև Աղանեան Գ., Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 530, տե՛ս նաև ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 869, թ. 8:

²⁸⁵ Հայկազ Ա., Շապին-Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նիւ Եօրք, 1957, էջ 17:

²⁸⁶ Օրցիկյան Մ., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու Յորք, 1947, էջ 491:

²⁸⁷ ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, բաժին 1, գործ 18, թ. 1, տե՛ս նաև Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 3, գործ 50, թ. 1:

²⁸⁸ Տեղվեթեան Ա., Հուշեր Շապին Գարահիսարեն, Փարիզ, 1954, էջ 27:

²⁸⁹ ՀՀ ԳԱԱ, պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 135, թ. 6:

գոհվել է 200-ից ավելի հայ բնակիչ²⁹⁰: Այդուհանդերձ, 1914-1915թթ. ընթացքում այստեղ հայ բնակչության թիվը հասավ 450 տան կամ 3600 շնչի²⁹¹:

Շաբին Կարահիսարից 5 կմ դեպի հարավ-արևմուտք է գտնվում Պուսեիդ գուտ հայաբնակ գյուղը: 1872-1873թթ. այն ուներ 25 հայ տուն, որոնք մեծամասամբ հողագործ և ջորեպաններ էին²⁹²: Արդեն մինչև 1878թ., աճելով նրանց թիվը հասել էր 30 տան կամ 258 անձի²⁹³: Այս աճը բերեց նրան, որ գյուղը նախքան 1895-1896թթ. արհավիրքն ունենար 50 տուն՝ 400 շունչ հայ բնակչություն²⁹⁴: Ըստ որոշ վիճակագրության, նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը գյուղն ուներ 86 տուն՝ 510 բնակիչ²⁹⁵: Այլ վիճակագրության համաձայն՝ այդ թիվը համապատասխանաբար կազմում էր 80 տուն, 640 հոգի²⁹⁶:

Մենք հակված ենք կարծելու, որ երկրորդ վիճակագրությունն ավելի մոտ է ճշմարտությանը, քանի որ այդ վիճակագրության մեջ յուրաքանչյուր տան միջին անձերի թիվը կազմում էր 8 շունչ, որն այդպես էր նաև 19-րդ դարի վերջի քառորդին:

Պուսեիդի մոտ էր գտնվում Աներդի²⁹⁷ գյուղը: Այն 19-րդ դարի վերջին գուտ հայաբնակ էր: Արդեն 1872-1873թթ., ըստ Շաբին Կարահիսարի առաջնորդարանի հաղորդած տվյալի, գյուղն ուներ 45 տուն բնակչություն, որոնց մեկ քառորդը պանդուխտ էր, մնացածը՝ հողագործ, ջորեպան, քարագործ և այլն²⁹⁸: Այս փաստը պետք է համարել ճշմարիտ, քանի որ 1878թ., ըստ այլ վիճակագրության՝ գյուղի բնակչությունը կազմում էր 46 տուն, 444 շունչ²⁹⁹: Բնականաբար կարելի է համաձայնվել նաև այն փաստի հետ, ըստ որի 1895թ. կոտորածից առաջ գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն³⁰⁰:

Բնակչության այդ աճի միտումը շարունակվեց նաև 20-րդ դարի սկզբին և հայերի թիվն այստեղ նախքան մեծ ողբերգությունը հասնում էր 80 տան կամ 640-650 մարդու³⁰¹: Հայ հեղինակներից Հայկազ Արամը ևս

իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ բերում է այս տվյալները, սակայն մատնանշում է, որ դրանք վերաբերում են նախքան 1895թ. կոտորածը: Սակայն, ինչպես երևում է, այդ փաստերն ամենայն հավանականությամբ վերաբերում են 1914-1915թթ.:

Աներդիից ոչ այնքան հեռու էր գտնվում մյուս հայաբնակ գյուղը՝ Ծիպեռին: 19-րդ դարի վերջին բացի հայերից ապրում էին նաև թուրքեր 1872-1873թթ. դրությամբ գյուղում բնակվում էին 60 տուն հայ և 6 տուն թուրք³⁰²: Մի քանի տարի անց՝ արդեն 1878թ., գյուղում բնակվող ազգաբնակչության պատկերը հետևյալն էր. 66 տուն հայ, 456 շունչ, իսկ թուրքերի թիվը հասնում էր 60 անձի³⁰³: Նկատելի էր թուրքական կառավարության ժողովրդագրական քաղաքականության հստակ միտումը:

Այս գյուղը ինչպես նաև հարևան Թամգարա, Աներդի և մի շարք այլ գյուղեր կոտորածի ենթարկվեցին 1895-1996թթ. և նույնիսկ, ըստ որոշ աղբյուրների, կորցրեցին բնակչության մոտ 50%-ը³⁰⁴: Այս փաստը հնարավոր է, որ մի քիչ չափազանցված լինի, բայց այն, որ իրոք գյուղի ժողովրդագրական պատկերը խիստ խեղաթյուրվեց, ակնհայտ է:

Պատահական չէ, որ մինչև 1914-1915թթ. գյուղի հայ բնակչության թիվը ավելացել էր ընդամենը 14 տնով՝ կազմելով 80 տուն, 650 շունչ³⁰⁵:

Աղեքսանդրյանն, իր աշխատության մեջ 1911թ. դրությամբ ցույց է տալիս 30 տուն հայ բնակչություն, սակայն դա չի համապատասխանում իրականությանը և քիչ հավանական է: Այդ մասին են վկայում հեղինակի հետևյալ խոսքերը. «Այս հաշիվները ճշտության կարոտ են»³⁰⁷:

Զրտախ (Զրազ) գյուղը գուտ հայաբնակ էր 1872-1873թթ. ընթացքում և ուներ 70 տուն բնակչություն³⁰⁸: Այս թիվն է վկայակոչում նաև մեկ այլ աղբյուր, ըստ որի նախքան 1895-1896թթ. այն ուներ 70 տուն՝ 500 հոգի հայ բնակչություն³⁰⁹: Ակնհայտ է, որ 1895-1896թթ. կոտորածները ծանր են անդրադարձել գյուղի վրա, քանի որ մինչև 1915թ. ցեղասպանությունը գյուղի բնակչությունն աճել էր ընդամենը 167 բնակչով՝ կազմելով 667 մարդ³¹⁰:

Այսպիսով, Շաբին Կարահիսարի կազայի հայ բնակչությունը 20-րդ դարի սկզբին կազմում էր 19207 մարդ:

²⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 17, տե՛ս նաև Գաբիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 604:

²⁹² «Համարատվութիւն Ազգային կենդրոնական վարչութեան 1872-1873 Ամի Առ Ազգային ընդհանուր ժողովն», Կ. Պոլիս, 1874, էջ 51:

²⁹³ ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ 1, բաժին 1, գործ 1, թ. 1:

²⁹⁴ Հայկազ Ա., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

²⁹⁵ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., էջ 249:

²⁹⁶ Գաբիկեան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

²⁹⁷ Գյուղի բուն անունը Աներդի է, գյուղի մեջ բուրդ գողներ շատ կային և նրանց աղեղը ԻձիձձՍ չի ճՅՅ»Օյձ (i)՛ե ԹՅՍիՅՅ շճՅՍ, ԿՐԻ. ՅՐԷ., չ. ց 20):

²⁹⁸ «Համարատվութիւն Ազգային կենդրոնական վարչութեան 1872-1873 Ամի Առ Ազգային ընդհանուր ժողովն», Կոստանդնուպոլիս, 1874, էջ 51:

²⁹⁹ ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, բաժին 1, գործ 18, էջ 1, տե՛ս նաև Աղանեան Գ., Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 530:

³⁰⁰ Տեղվլեթեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 27, տե՛ս նաև Եփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 181:

³⁰¹ Գաբիկեան Կ., նշվ. աշխ., նույն տեղում, ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 17:

³⁰² Հայկազ Ա., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

³⁰³ «Համարատվութիւն Ազգային կենդրոնական վարչութեան 1872-1873 Ամի Առ Ազգային ընդհանուր ժողովն», Կ. Պոլիս, 1874, նույն տեղում:

³⁰⁴ ԳԱԹ, նույն տեղում:

³⁰⁵ Համբարձումեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 208:

³⁰⁶ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 17:

³⁰⁷ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 358:

³⁰⁸ «Համարատվութիւն Ազգային կենդրոնական վարչութեան 1872-1873 Ամի Առ Ազգային ընդհանուր ժողովն», Կ. Պոլիս, 1874, էջ 51:

³⁰⁹ Տեղվլեթեան Ս., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

³¹⁰ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

Պարզ է դառնում, որ ճշմարտությունից հեռու է Վիտալ Քինեն: Ըստ այդմ, կազայի բնակչությունը 1890-ական թթ. սկզբին կազմում էր 18800 մարդ³¹¹, որից 9000-ը՝ մահմեդական, 4800-ը՝ հայ, 5000-ը՝ հույն:

Ամփոփելով Շաբին Կարահիսարի գավառակի ժողովրդագրական դրության մասին մեր խոսքը նշենք, որ այն համանուն գավառի կենտրոնական գավառակն էր: Բնակչության մեջ մեծ էր հայերի թիվը, որոնք հիմնականում բնակեցված էին Շաբին Կարահիսար քաղաքում: Եթե նախքան 1895-1896թթ. կոտորածները նրանց թիվը հասնում էր 7000 շնչի, ապա նախքան Մեծ եղեռնը այն արդեն հասել էր 13000-ի: Հայերը տեղաբաշխված էին նաև Թամզարա, Պուսեիդ, Անեդրի, Ծիպեռի, Չրտախ գյուղերում:

Նշենք նաև, որ բացի հայերից կազայի էթնիկ տարրերն էին թուրքերը և հույները, որոնք կազմում էին բնակչության ավելի քիչ տոկոսը:

բ. ԱՆԴՐԵԱՍԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Անդրեասի կազան Շաբին Կարահիսարի սանջակի հարավարևմտյան գավառակն էր, հյուսիսից սահմանակից էր Շաբին Կարահիսարի կազային, հարավից՝ Սեբաստիայի սանջակին, արևմուտքից՝ Թոխաթի կազային, արևելքից՝ Էրզրումի վիլայեթին: Վերջինս իրենից ներկայացնում էր մի կողմից խայտաբղետ ժողովրդագրական պատկերով, մյուս կողմից՝ հայաշատ մի կազա:

Հայկական գյուղերը տեղաբաշխված էին Շաբին Կարահիսար քաղաքից մոտ 30 կմ հարավ-արևմուտք, Աշխարի-Օվա կոչվող հարթավայրում: Այստեղ էին գտնվում Անդրեաս, Այծպտեր³¹², Ուրթանոս, Նահիենները³¹³: Քաղաքի հարավային և հարավ-արևելյան մասում էին գտնվում Աղվանիս և Արղավիս նահիենները:

Այս նահիեններից կարևորագույնը Անդրեասի նահիենն էր, ուր տեղավորված էր հայկական գյուղերի մեծագույն մասը: Հայերը բնակվում էին շուրջ մի շարք խոշոր գյուղերում: Ընդհանուր մասը գյուղերն էլ հաշված՝ հայաբնակ գյուղերի թիվը հասնում էր շուրջ երեք տասնյակի: 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի այստեղի բնակչության վերաբերյալ աղբյուրների հաղորդած վիճակագրական տվյալները բավական տարբեր են:

³¹¹ Quinet Vital, նշվ. աշխ., էջ 790:

³¹² Այծպտերն իր հերթին բաժանված էր Վերի և Վարի Այծպտերի:

³¹³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 1041, ք. 45:

Այսպես, օրինակ 1870-ական թթ. սկզբի Անդրեասի վերաբերյալ հետևյալ վիճակագրությունն է ներկայացվում Կարահիսարի առաջնորդարանը³¹⁴,

Աղյուսակ 5

գյուղ	տուն (հայ)	տուն (թուրք)
Անդրեաս /Աուշեռի/	160	60
Սիս	35	25
Բուրգ	120	
Մշակնոց	80	
Կթանոց	35	25
Գոմեշտուն	20	2
Աբանա	30	15
Արղավիս	55	2
Վարի Այծպտեր	80	40
Վերի Այծպտեր	123	40
Ալամոնիկ	20	
Աղվանիս	40	20
Սևենտիք	23	
Դմլուն	10	20
Ենի Գյուղ (Քյոյ)	13	
Աֆսունտու	10	25
Ընդամենը	854	274

1870-ական թթ. վերջի համար արդեն այլ վիճակագրական տեղեկություններ են հաղորդում հայկական աղբյուրները³¹⁵:

Ըստ այդ աղբյուրների՝ 1878թ. Անդրեասի կազայի ժողովրդագրական պատկերը հետևյալ էր.

Աղյուսակ 6

գյուղ	տուն հայ	բնակիչ	բնակիչ թուրք
Անդրեաս	210	1898	400
Սիս	60	540	
Բուրգ	30	1170	
Մշակնոց	100	909	
Կրթանոց	56	500	150

³¹⁴ «Համարատվութիւն Ազգային կենդրոնական վարչութեան 1872-1873 Ամի Առ Ազգային ընհանուր ժողովն» Կ. Պոլիս, 1874, էջ 51-52:

³¹⁵ Արվանձոյանց Գ., Երկեր, հ. Բ, էջ 162-165, տես նաև Աղանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 530, տես նույնը ԳԱԹ, Գարեգին Արվանձոյանցի ֆոնդ, բաժին 1, գ. 18, ք. 2-5, տես նաև ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 232, ք. 49, ֆ. 476, ց. 1, գ. 249, ք. 27, ֆ. 476, ց. 1, գ. 278, ք. 67, ֆ. 476, ց. 1, գ. 938, ք. 95, ֆ. 476, ց. 1, գ. 799, ք. 76, ֆ. 476, ց. 1, գ. 794, ք. 21:

Գոմեշտուն	14	128	21
Աբանա	29	298	200
Դմլուճ	8	70	160
Աֆսունտու	10	102	100
Սևենտիք	28	235	
Վերին Այծպտեր	180	1996	300
Վարի Այծպտեր	130	1200	300
Ալանոնիկ	32	288	
Աղրավիս	45	480	75
Ղուաճ	15	235	
Յուսուֆ Բեյի Չիֆթլիկ	3	108	40
Աղվանիս	70	630	130
Տիշթյոյիվ	3	15	50
Տեմիրձիլիկ	7	26	-
Լթառիճ	3	14	-
Մահմադ	25	225	113
Ընդամենը	1055	11052	1989

Նկատելի է, որ այս 2 վիճակագրությունների մեջ կան էական տարբերություններ: Նախ նշենք, որ առաջին վիճակագրության մեջ բացակայում են որոշ գյուղեր, ինչպես օրինակ Յուսուֆ Բեյի Չիֆթլիկը, Ղուաճը, Տիշթյոյիվը, Լթառիճը, Մահմադը:

Երկու վիճակագրությունների մեջ կան էական տարբերություններ նաև կապված բնակչության թվաքանակի հետ: Օրինակ, Անդրեասը, որը նաև նահիեի կենտրոն էր, ըստ 1872-1873թթ. վիճակագրության, ուներ 160 տուն, իսկ ըստ 1878թ.՝ 210 տուն կամ 1898 շունչ բնակիչ:

Մեր կարծիքով 1878թ. վիճակագրությունն ավելի մոտ է ճշմարտությանը: Նախ՝ այն պատճառով, որ Անդրեասը նահիեի կենտրոն էր և նրան ավելի բնորոշ էր բնակչության այդպիսի բազմամարդությունը: 1872-1873թթ. մինչև 1878թ. հնարավոր չէ, որ բնակչության աճը կազմած լիներ 50 տուն, իսկ այդ տարիներին բնակչության նոր ներհոսք չի արձանագրվել: Երկրորդ վիճակագրությունը ներկայացված է Գ. Սրվանձտյանցի կողմից, որն անձամբ էր եղել այդ վայրերում: Այս ամենի հետ մեկտեղ երկրորդ վիճակագրությունում բացակայում է Չաման գյուղը: Վիճակագրության են նաև երկրորդ վիճակագրության մեջ Տիշթյոյիվ, Տեմիրձիլիկ, Լթառիճ, Մահմադ գյուղերի հայ ազգաբնակչության թվերը, քանի որ յուրաքանչյուր տան համար շնչերի միջին թիվը կազմում է 4-5 շունչ: Եթե յուրաքանչյուր տան համար շնչերի միջին թիվը վերցնելու լինենք 8 շունչ, ապա Տիշթյոյիվն ուներ 24, Տեմիրձիլիկը՝ 56, Լթառիճը՝ 24, Մահմադը՝ 200 հայ բնակիչ:

Այս կազայում 1880-ական թթ. նկատվել են մի շարք ժողովրդագրական տեղաշարժեր:

Երզնկայի գինվորական իշխանությունն ամեն տարի սովորություն էր դարձրել տեղի բանակի մի մասը ուղարկել Գարահիսարի ձմեռելու համար: 1882թ. ևս 300-400 հեծյալ բնակչություն հաստատվել է Բուրգ, Աղրավիս, Կթանոց, Գոմեշտուն գյուղերում³¹⁵:

Նույն ժամանակ Անդրեաս էին տեղափոխվել շուրջ 200 տուն կարսեցի գաղթականներ, որոնք հավանաբար եղել են մահմեդականներ: Այս մասին է խոսում Անդրեասից գրված մի նամակ³¹⁶, որում մասնավորապես ասված էր. «Արանից 15 օր առաջ Գարահիսարից այստեղ եկող 200 տան չափ կարսեցի գաղթականներ գյուղի մեջ օբևանցին Սեբաստիա մեկնելու պայմանով: Այս գաղթականները, դեռ այստեղ չհասած, Գայմագամին խնդրել էին իրենց փոխադրման համար սայլեր և ձիեր տրամադրել: Այս գաղթականները պատուհաս դարձան խեղճ հայ ժողովրդի գլխին»:

Բնակչության այս ներհոսքի հետևանքով մահմեդական բնակչությունը որոշ չափով աճեց: Սակայն նախքան 1895թ. կոտորածը կազայում հայ բնակչության որոշակի աճ արձանագրվեց:

Չետկյալ ցուցակն է բերվում վերոհիշյալ վիճակագրության³¹⁷ մեջ:

գյուղ	տուն	շունչ
Անդրեաս	500	3600
Սիս	120	900
Բուրգ	400	2400
Մշակնոց	65	720
Կթանոց	60	750
Գոմեշտուն	15	56
Աբանա	80	640
Աղրավիս	200	1600
Ծարի Այծպտեր	150	956
Ծերի Այծպտեր	140	900
Աղվանիս	150	1200
Ալանոնիկ	30	240
Սևենտիք	80	700
Դմլուճ	30	-
Ենի գյուղ	35	280
Աֆսունտու	100	-
Չիֆթլիկ	70	500
Ղուաճ	15	120
Չաման	8	60

³¹⁵ Մասիս, Կ.Պոլիս, 1882, փետրվարի 4:

³¹⁶ Նույն տեղում, սեպտեմբերի 16:

³¹⁷ Չանաա Ա.՝ Նշվ. աշխ., նույն տեղում:

Ընդամենը	2248	15622
----------	------	-------

Դնլուճ և Աֆսունտու գյուղերի ծխերի միջին քիվը եթե ընդունելու լինենք 8 անձ, ապա ստացվում է, որ Աֆսունտուն ուներ 800 շունչ հայ բնակիչ, իսկ Դնլուճը՝ 240 շունչ:

Մինչև 1895թ. ջարդերը կազայի ժողովրդագրական պատկերի վերաբերյալ մեկ այլ հայ հեղինակ³¹⁸ այլ վիճակագրություն է ներկայացնում.

Աղյուսակ 8

գյուղ	տուն (հայ)	տուն թուրք և այլ մահմեդ.
Անդրեաս	500	-
Միս	300	100 (թուրք)
Սևենտիք	250	-
Դնլուճ	80	-
Աֆսունտու	100	100
Ապանա	150	-
Աղվանիս	100	50
Այծպտեր ³¹⁹	800	-
Ենի Քյոյ (գյուղ)	20	7
Մշակնոց	350	-
Բուրգ	450	-
Ղուաճ	250	-
Ալամոնիկ	300	-
Գոմեշտուն	75	-
Կթանոց	200	100
Ընդամենը	3925	357

(Հաշվարկն իմն է - Ա.Ս.)

Մի շարք հանգամանքներից ելնելով՝ երկու վիճակագրություններից ճշմարտությանն ավելի մոտ ենք համարում առաջինը: Նախ՝ երկրորդ վիճակագրությունում թերի է ներկայացված գյուղերի ցանկը: Նույն տեղում ուռճացված է որոշ գյուղերի տների թվաքանակը: Հավանաբար դրանց տակ հեղինակը նկատի է ունեցել շնչերի քանակը: Օրինակ, եթե համեմատում ենք 2 վիճակագրություններում տեղ գտած Ալամոնիկ գյուղի տվյալները, ապա նկատելի է, որ եթե առաջին վիճակագրությունում հեղինակը ցույց է

³¹⁸ Տեովկեթեան Ս., Հուշեր Շապին Գարահիսարեն, Փարիզ, 1954, էջ 27-30:

³¹⁹ Նախքան 1895թ. ջարդերը Վ.Այծպտերը միացած էր Ն.Այծպտերին (տես նշվ. աշխ.: նույն տեղում):

կարծիքով՝ այս փոքր գյուղը դժվար թե ունենար այդքան բնակիչ: Նույն կարելի է նկատել նաև Գոմեշտուն փոքր գյուղի օրինակով:

Այսպիսով, եթե առաջին վիճակագրությունը ընդունում է ճշմարտությանը մոտ, ապա նախքան համիդեական կոտորածին Անդրեասի կազան ուներ մոտ 2248 տուն, 15622 շունչ հայ բնակչություն: Սակայն այս թվերը ևս մոտավոր են: Թեև այս վիճակագրությունն ամբողջ համալրված է գյուղերի ցանկով, այնուամենայնիվ, նրանում բացակայում է Տեմիճիլիկ, Լթառիճ, Տիշքոյիվ, Մահմադ գյուղերը:

Այս հոծ զանգված հայությունը, ցավոք, շուտով ենթարկվեց կոտորածի, որից հատկապես տուժեցին Սուշեհի կազայի Անդրեաս (Էնտիրես), Այծպտեր Մահիենները³²¹: Թուրքերն այրեցին Անդրեասի եկեղեցին, որտեղ ապավինած էին ծերեր, կանայք և երեխաներ³²²:

Անդրեասում, Մշակնոցում, Այծպտերում, Միսում, Բուրգում թուրքերը բնաջնջեցին բնակչության մոտ 50%-ը³²³:

Սակայն այդ ժամանակ ևս խոսեց հայ ժողովրդի մաքառող ոգին: Դա երևում է Բուրգ գյուղի օրինակով: 1895թ. գյուղացիները Դանիել Չավուշի³²⁴ գլխավորությամբ դիմադրության անցան, որի շնորհիվ զոհերի թիվը համեմատաբար փոքր եղավ:

Եվ այն, որ կազայում 20-րդ դարում հայ ժողովուրդը շարունակում էր գոյատևել և բավական մեծ թիվ կազմել, երևում է մի շարք վիճակագրություններից, որոնք վերաբերում են նախապատերազմական շրջանին:

Դրանցից Կարապետ Գաբիկյանի տվյալները³²⁵ ներկայացնում ենք ստորև.

³²¹ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 153, ք. 5:

³²² ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 130, ք. 1 շրջ.:

³²³ Համբարձումեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 207:

³²⁴ Տեովկեթեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 32:

³²⁵ Գաբիկյան Վ., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

գյուղ	տուն	շունչ
Անդրեաս	500	4000
Սիս	200	1600
Բուրգ	300	2400
Մշակնոց	60	480
Կթանոց	60	480
Վերի Այծպտեր և Խյուրտյուկ	300	2400
Վարի Այծպտեր	250	2000
Ղրաճ	15	120
Արղավիս	200	1600
Աղվանիս	150	1200
Համամ	8	64
Ալամոնիկ	30	240
Աբանա	80	640
Սևենտիք	25	200
Դնլուճ	40	320
Ենի Գյուղ	25	200
Ընդամենը	2243	17944

Ըստ այդ վիճակագրության հայ բնակչության թիվը կազմում էր 17944 մարդ: Սեկ այլ վիճակագրություն իր աշխատության մեջ ներկայացնում է Թեոդիկը³²⁵, որի համաձայն կազայի ժողովրդագրական պատկերը նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը հետևյալն էր.

³²⁵ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 143-147:

գյուղ	հայ տուն
Անդրեաս	420 (2750 լուսավորչական, 50 բողոքական շունչ)
Մշակնոց	128
Բուրգ	400
Սիս	90
Կթանոց	78
Գոմեշտուն	18
Պալատիզ	4
Քեչելի	15
Չիֆթլիկ	15
Յուզենկի	4
Չամլճա	5
Թանտրճզ	6
Ղավայ	22
Վերի Ենի գյուղ	50
Վարի Այծպտեր	140
Արղավիս	160
Ղրաճ	20
Ընդամենը	1575

գյուղ	տուն (հայ)	տուն (թուրք)
Ալամոնիկ	50	-
Խյուրտյուկ	20	-
Սևենտիք	40	-
Ավսունտու	25	25
Ապանա	40	15
Համամ	25	-
Աղվանիս	75	-
Չոգրախ	15	-
Ընդամենը	290	40

Նույն ժամանակահատվածի համար վիճակագրություն են կազմել նաև Ռայմոնդ (Հարություն) Գևորգյանը և Փարուլ Փաբուջյանը³²⁷:
Կազայի հայաշատ գյուղերը հետևյալներն են.

³²⁷ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., էջ 249:

Աղյուսակ 12

գյուղ	հայ տուն	բնակիչ	թուրք բնակիչ
Սիս	109	785	425
Բուրգ	304	1716	-
Մշակնոց	167	844	-
Կթանոց	78	325	190
Ալամոնիկ	-	219	-
Այծպտեր (Խյուրտյուկ)	-	352	-
Ղուաճ	-	104	-
Սևենտիք	61	375	-
Վերին Այծպտեր	-	1614	-
Վարի Այծպտեր	-	875	-
Ապանա	50	444	-
Ենի գյուղ	-	214	-
Դնլուճ	20	173	-
Աղվանիս	-	700	-
Գոմեշտուն	-	107	-
Բեյ Չիֆթլիկ	-	76	-
Արղավիս	-	923	-
Ավսունտու	-	126	-
Համամ	-	197	-
Ընդամենը	789	10169	615

Այսպիսով, համեմատելով 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հեղինակների և աղբյուրների գյուղացուցակները, կարող ենք եզրակացնել, որ հայերն Անդրեսսի կազայում բնակվում էին հիմնականում հետևյալ խոշոր գյուղերում. Անդրեսս, Սիս, Բուրգ, Մշակնոց, Կթանոց, Գոմեշտուն, Աբանա, Դնլուճ, Աֆսունտու, Սևենտիք, Վերին Այծպտեր, Վարի Այծպտեր, Ալամոնիկ, Տիշթյոիվ, Լթառիճ, Մահմադ, Արղավիս, Ղուաճ, Յուսուֆ Բեյի Չիֆտլիկ, Աղվանիս, Ենի գյուղ, Պալատիզ, Քեչելի, Յուզենկի, Չամլճա, Ղավալ, Խյուրտյուկ, Չոգրախ:

Բացի վերոհիշյալ գյուղերից գոյություն ունեին նաև այլ հայաբնակ գյուղեր: Ըստ վերջին աղբյուրի՝ ընդհանուր թիվը հասնում էր 35-ի, իսկ ընդհանուր հայ բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 13430 շունչ³²⁷:

³²⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., նույն տեղում:

Ըստ օտար այլ աղբյուրների՝ նույն ժամանակ կազմված բնակվող հայ բնակչության թիվը՝ 11337³²⁹ կամ 11240³³⁰ մարդ. նաև աղբյուրների հավաստմամբ կազայում բնակվող հույները կազմում էին 2040, իսկ մահմեդականները՝ 22871 մարդ³³¹:

Մեր կարծիքով այս վիճակագրություններից Կ.Գաբրիլյանից այնքան էլ մոտ չէ ճշմարտության: Նախ՝ նա չի ներառել կազայի բոլոր գյուղերը, իսկ եղած գյուղերի բնակչության համար 17944 հոգի տվյալը փոքր-ինչ ուռճացված է, իսկ Թեոդիկի ներկայացրած վիճակագրության մեջ թեև գյուղերի ցուցակներն ավելի լրացված ձևով էին ներկայացված, սակայն դրանց մեջ ներկայացված են միայն տները: Օտար աղբյուրները հիմնված են հիմնականում թուրքական սալնամեների վրա և այդ պատճառով հայ բնակչության թիվը նվազեցված է: Այդ պատճառով իրականությանն ավելի մոտ ենք համարում, այն մոտեցումը, ըստ որի նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը կազան ուներ 13430 հայ շունչ բնակչություն:

Այսպիսով, ամփոփելով նշենք, որ Անդրեսսը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հանդիսանում էր Շաբին Կարահիսարի հարավարևմտյան գավառակը, և բնակչության կազմի մեջ էին մտնում հայերը, որոնք բնակվում էին շուրջ երկու տասնյակ գյուղերում: Որոշ վիճակագրական տվյալներ ցույց են տալիս, որ նրանց թիվը մեծ է եղել ինչպես 1870-ական թթ., այնպես էլ Մեծ եղեռնի նախօրյակին: 1894-1896թթ. կոտորածի հետևանքով այդ հայկական գյուղերում տեղ գտան ժողովրդագրական տեղաշարժեր, և հայ բնակչության թիվը զգալիորեն նվազեց:

Բացի հայերից բնակչության կազմի մեջ էին մտնում նաև թուրքերը, որոնք իրենց թիվը կազմում էին բնակչության ավելի փոքր տոկոսը:

³²⁹ Justin Mac Carthy, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

³³⁰ Kemal H. Karpat, նշվ. աշխ., նույն տեղում, p. 119:

³³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

2. ՇԱՔԻՆ ԿԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԳԱՎԱՌԱՎՆԵՐ

ա. ԿՈՅԼՈՒԳԻՍԱՐ ԵՎ ԱԼՈՒՋԱ ԳԱՎԱՌԱՎՆԵՐ

Կոյլուհիսարը հանդիսանում էր Շաքին Կարահիսարի սանջակի արևմտյան կազան: Այն հյուսիսից սահմանակից էր Համիդիե (Ալուջրա) կազային, արևմուտքից՝ Թոխաթի, արևելքից՝ Շաքին Կարահիսարի սանջակներին:

Կոյլուհիսար կազան՝ պատմական Գոլոնիան, խնդրո ուսումնասիրության ժամանակահատվածում բաղկացած էր 65 գյուղերից, որոնք ընդգրկված էին Նայիալի և Սիւ-Օրթա նահիեններում³³²:

Այս կազայի մասին տեղեկությունները շատ սակավաթիվ են: Հայտնի է միայն, որ այս 65 գյուղերից, Մշաղը կամ Մուշաղը զուտ հայաբնակ էր և նախքան Մեծ եղեռնը բաղկացած էր 25 տնից կամ 175 անձից³³³: Վերջիններս տեղավորված էին անտառոտ և կանաչախիտ վայրում և հայտնի էին իրենց այծաբուծությամբ և ոչխարաբուծությամբ և ունեին Սուրբ Աստվածածին³³⁴ եկեղեցին:

Ալուջան Շաքին Կարահիսարի սանջակի հյուսիսարևմտյան կազան էր: Այն սահմանակից էր հյուսիսից Տրապիզոնի վիլայեթին, հարավից և արևելքից՝ Կոյլուհիսարի կազային, արևմուտքից՝ Թոխաթի սանջակին:

Վերջինիս մասին ևս տեղեկությունները սակավաթիվ են:

Ալուջա կազայում 20-րդ դարի սկզբին հայաշատ էին համարվում կազայի կենտրոն Համիդիե քաղաքը և զուտ հայաբնակ համարվող Մելիս³³⁵ (Մեսուտիե) գյուղը:

Կազայի համանուն քաղաքում 20-րդ դարի սկզբին հայերի թիվը կազմում էր 60-70 տուն³³⁶, և եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր տան համար բնակիչների հավանական թիվը կազմում էր 8 շունչ, ապա ստացվում է, որ քաղաքում բնակվում էր շուրջ 500 շունչ հայ բնակչություն:

Մյուս խոշոր կենտրոնը հանդիսանում էր Մելիս (Մեսուդիե) զուտ հայաբնակ գյուղը, ուր նույն ժամանակահատվածում բնակվում էին 70 տուն հայեր³³⁷:

Եթե այս գյուղի բնակչության թվաքանակը հաշվարկենք նույն սկզբունքով, ապա ստացվում է, որ այստեղ ևս բնակվում էր 500 հայ:

³³² Տեղվեթեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 32-33:

³³³ Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. ժե, Պեյրուք, 1995, էջ 515:

³³⁴ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., էջ 281:

³³⁵ Տես նշվ. աշխ., նույն տեղում:

³³⁶ Տեղվեթեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 30:

³³⁷ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

Այսպիսով, ստացվում է, որ նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը կազայում բնակվում էր շուրջ 1000 հայ բնակիչ:

Փաստորեն երկու վերոհիշյալ կազաների հայ բնակչության թվաքանակը այդ ժամանակ կազմում էր մոտ 2 հազար մարդ:

Ալուջայի կազայում բնակչության մեջ մեծ թիվ էին կազմում թուրք, հույն և այլ եթնիկ տարրերը: Նրանց թիվը մեծ էր հատկապես Գյումուշխանեի և Մինթովալ նահիեններում:

Ահա թե ինչ է վկայում Ս.Տեղվեթեանը Գյումուշխանե վերաբերյալ. «Կյումուշխանե վրայ չեմ ուզեր ծանրանալ, որովհետև տեղույն բնակչութեան մէկ մեծ մասը Յույները և Թուրքերը կը բաղկանային և ժամանակին ցանցառ թուով հայեր միայն կային շրջանին մէջ...»³³⁸ Վերջիններս հոծ զանգվածով հաստատված էին Շաքին Կարահիսար և Անդրեասի կազաններում, ավելի քիչ՝ Կոյլուհիսարում և Ալուջայում: Նրանց թիվը կարող էր շատ ավելի մեծ լիներ, եթե չլիներ 1894-1896թթ. կոտորածները, որոնց հետևանքով գավառակները կորցրեցին իրենց բնակչության զգալի հատվածը:

Ամփոփելով այս կազաների մասին մեր խոսքը՝ նշենք, որ սրանք ևս հայկական օջախներ էին, իսկ եթնիկ այլ տարրերից մեծ թիվ էին կազմում թուրքերը և հույները:

Փաստորեն, ընդհանուր հայ բնակչության թիվը ողջ Շաքին Կարահիսարի սանջակում նախքան մեծ եղեռնը կազմում էր 34637 մարդ:

³³⁸ Տեղվեթեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 32:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ
ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆՔԻ ՀՅՈՒՄԻԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱՎԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ
20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1. ԹՈՒՆԱԹԻ (ԵՎՊՈԿԻԱՅԻ, ԹՈՔԱԹԻ) ԳԱՎԱՌ

I. ԹՈՒՆԱԹԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Թոխաթի գավառը, լինելով Սեբաստիայի վիլայեթի հյուսիսարևմտյան սանջակներից մեկը, հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի, հարավից՝ Անգորայի վիլայեթներին, արևելքից՝ Շաբին Կարահիսարի, արևմուտքից՝ Ամասիայի սանջակներին:

Թոխաթի սանջակը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին բաժանված էր Թոխաթի (Եվդոկիա) Նիքսարի, Հերեթի (Արպաս, Էրպաս), Չիլեի կազմների³³⁹:

Թոխաթի սանջակի, ինչպես նաև համանուն կազայի կենտրոնն էր համանուն քաղաքը:

19-րդ դարի 70-ական թթ. վերջին Թոխաթ քաղաքն ուներ խայտաբղետ ժողովրդագրական պատկեր:

1878թ. քաղաք այցելած Գ.Սրվանձտյանցը հետևյալ կերպ է ներկայացնում բնակչությունը. հայեր՝ 8819 մարդ, որից 1579-ը կաթոլիկ և բողոքական, հույներ և «հայ-հոռոմք»՝ 2600 մարդ, հրեաներ՝ 906 մարդ, թուրքեր՝ 10500 մարդ³⁴⁰: «Հայ-հոռոմք» հավաքական անվան տակ հեղինակը նկատի է ունեցել քաղկեդոնականություն ընդունած հայ ազգաբնակչությանը: Նրանք 19-րդ դարի վերջին որոշ թվով բնակություն էին հաստատել նաև Թոխաթի սանջակի այլ գյուղերում: 1878թ. դրությամբ Թոխաթի սանջակում նրանց թիվը կազմում էր 170 տուն /1514 շունջ/, որից 714 շունջն արական սեռի ներկայացուցիչ էին, 800-ը՝ իգական³⁴¹: Սրվանձտյանցը նշում էր, որ նրանք խոսում էին , կարդում և գրում հայերեն³⁴²:

1870-ական թթ. Թոխաթի վերաբերյալ իր աշխատության մեջ այլ տվյալներ է ներկայացնում Անդրեաս Աղեքսանդրյանը, ըստ որի թուրքերը կազմում էին 2500 տուն, 15000 անձ, հայերը՝ 1800 տուն, 10800 շունջ:

³³⁹ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եվդոկիոյ հայոց, Գահիրէ, 1952, էջ 434, տե՛ս նույն «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. ԺԵ, Պեյրուք, 1995, էջ 511, տե՛ս նաև Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 348, տե՛ս նաև Гиппиус А.И., Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889, стр. 9.

³⁴⁰ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1982, էջ 229, տե՛ս նաև ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 12, գ. 10522, թ. 3:

³⁴¹ Սրվանձտյանց Գ., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

³⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

հույները՝ 300 տուն, 1800 մարդ, հրեաները՝ 220 տուն, որոնք հայերից 200 տունը կամ 1200 շունջը կազմում էր հայերը: Ընդհանուր քաղաքի բնակչությունը կազմում էր 4777 (28900 շունջ):

Այս երկու վիճակագրություններում էլ հեղինակները կարծիքով թուրքերի անվան տակ միավորել են նաև այլ մահմեդական տարրերին, քանի որ ինչպես ողջ սանջակում, այնպես էլ Թոխաթ քաղաքում բացի թուրքերից բնակվում էին նաև բավականին թվով և մահմեդականներ:

Համեմատելով այս երկու վիճակագրությունները մենք ընդունում ենք, որ 1870-ական թթ. քաղաքում բնակվում էին շուրջ 10000 հայեր, շուրջ 2000 հույներ, շուրջ 1000 հրեաներ:

1906-1907թթ., Թոխաթի ազգային վարժարանի աշակերտների համար պատրաստված ամփոփ տեղեկագրի համաձայն, Թոխաթն ուներ 40 հազար բնակչություն, որից 29 հազարը՝ մահմեդական (թուրք, չերքեզ և այլն), 8 հազարը՝ հայ առաքելական, 1000 հայ կաթոլիկ, 50 բողոքական³⁴⁴, 1000 հույն: Այսինքն ընդհանուր հայ բնակչության թիվը կազմում էր 9050 շունջ:

Այստեղ ապրում էին նաև բոշաներ (գնչուներ), որոնք հաստատվել էին այստեղ դեռևս 19-րդ դարի վերջին: 1890թ. դրությամբ Ամասիայում, Մարզվանում, Թոխաթում բնակվում էին 7000 բոշաներ, որոնք լուսավորչական քրիստոնյաներ էին³⁴⁵:

Բողոքականությունը քաղաքում տարածվել էր 19-րդ դարի կեսերին: Այդ մասին իր աշխատության մեջ նշում է Եվրոպացի հեղինակ Հենրի Վան Լեննեփը, որին 1860թ. Թոխաթից Նիքսար քաղաք ուղևորության ժամանակ ուղեկցել է մի հայ բողոքական³⁴⁶:

Մինչև 1915թ., ըստ մի վիճակագրության, հայ բնակչության թիվը հասնում էր 11980 շնջի³⁴⁷ (այսինքն շուրջ 12000 շունջ): Մ.Օոցիկյանի հաղորդած տվյալների համաձայն 1914թ. քաղաքն ուներ 50 հազար բնակիչ, որից 14000-ը հայեր էին³⁴⁸:

Այսպիսով, 1906-1907թթ. հայ բնակչության թիվը կազմել է շուրջ 9000 մարդ, ապա նախքան եղեռնը բնակչության թիվը հասել է 12000-ից մինչև 14000-ի:

Բացի այս հայաշատ կենտրոնից կազայում հայերը տեղավորված էին նաև մի շարք գյուղերում, որոնք ներառված էին համապատասխան նահիեներում:

³⁴³ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 347:

³⁴⁴ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եվդոկիոյ հայոց, Գահիրէ, 1952, էջ 435:

³⁴⁵ «Թուրքիայի հայերն և իրենց դրացիներ», Մարտի, 1890, էջ 16:

³⁴⁶ Henry J. Van Lennep. Travels in Little known parts of Asia Minor. Vol. I. London, 1870.

³⁴⁷ 322.

³⁴⁸ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նույն տեղում:

³⁴⁹ Օոցիկյան Մ., նշվ.աշխ., էջ 184:

Կազայի հարավարևելյան մասում՝ Արթ-Օվա դաշտի մեջ էր տարածված հայկական գյուղերի մի մասը: Այս դաշտավայրն իր մեջ ներառում էր 2 նահիե՝ Չիֆթլիկը և Գըզլճան³⁴⁹: Նահիեների գյուղերից վեցը զուտ հայաբնակ էին:

Դրանցից Չիֆթլիկը, որը համանուն նահիեի կենտրոնն էր, 1878թ., ըստ Գ.Սրվանձտյանցի հաղորդած տվյալների, ուներ 39 տուն կամ 326 հայ բնակիչ³⁵⁰:

Նույն թիվն է հիշատակում Ա.Էփրիկյանը³⁵¹, սակայն այն ներկայացնելով իբրև 1897թ. տվյալ: Հավանաբար հեղինակի բերած այս հաղորդումը վերցված է հենց Սրվանձտյանցի աշխատությունից:

20-րդ դարի սկզբին Չիֆթլիկը շարունակում էր պահպանել իր հայեցի դիմագիծը: Նախքան 1915թ. այն, ըստ մի փաստաթղթի, ուներ 400 տուն՝ 1650 մարդ բնակիչ³⁵²: Կ.Գաբրիկյանի մոտ այդ թիվը հասնում է մինչև 400 տան և 3200 անձի³⁵³:

Նկատելի է, որ երկու տեղում էլ հայ բնակչության թիվը նշված է 400 տուն, որը համապատասխանում է իրականությանը:

Եվ եթե յուրաքանչյուր տան համար ընդունենք միջինը 8 շունչ, ստացվում է, որ գյուղի բնակչությունը կազմում էր շուրջ 3200 մարդ: Եվ փաստորեն Կ.Գաբրիկյանի տվյալը ընդունելի է նաև մեզ համար:

Այս նահիեներում գտնվող հաջորդ զուտ հայաբնակ գյուղը Պոլիսն էր: Այն դեռ 1863թ. դեկտեմբերի 31-ի վիճակագրության համաձայն ուներ 128 այր բնակիչ³⁵⁴:

1878թ. Գ.Սրվանձտյանցի հաղորդած տվյալով հայերի թիվը կազմում էր 200 շունչ³⁵⁵:

20-րդ դարի սկզբին գյուղի բնակչությունն ավելացավ բնական աճի շնորհիվ: Ա.Աղեքսանդրյանի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ 1911թ. դրությամբ այն ուներ 35 տուն՝ 300 շունչ բնակիչ³⁵⁶:

Նախքան Մեծ եղեռնը նույն թիվն են հաշվում նաև Փ.Փափուջյանը և Ռ.Գևորգյանը՝ 300 մարդ³⁵⁷:

Նույն ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Կ.Գաբրիկյանը գյուղի բնակչությունը տեսնում է 300 տուն կամ 2400 շունչ³⁵⁸, որը, մեր կարծիքով, համապատասխանում է իրականությանը:

³⁴⁹ Ալպոյաճեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 507:

³⁵⁰ Սրվանձտյանց Գ., նշվ.աշխ., տես նույնը ԳԱԹ, նույն տեղում:

³⁵¹ Էփրիկեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 748:

³⁵² ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, ք. 19:

³⁵³ Գաբրիկեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 602:

³⁵⁴ Ալպոյաճեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 509:

³⁵⁵ Սրվանձտյանց Գ., նշվ.աշխ., էջ 230, տես նույնը ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, նույն տեղում:

³⁵⁶ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 351:

³⁵⁷ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

³⁵⁸ Գաբրիկեան Կ., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

Այս բնակավայրերի շարքում հաջորդ գյուղը Գետաղազն էր, ուր 1878թ. բնակվում էր 308 շունչ³⁵⁸: 1897թ. համար նույն տվյալն է հաղորդում Ա.Էփրիկյանը³⁵⁹:

Մեր կարծիքով, 20 տարվա ընթացքում հայ բնակչության թիվը չէր կարող մնալ նույն քանակությամբ: Այն բնական աճի կամ ներհոսքի պատճառով կամ պետք է ավելացած լիներ, կամ էլ 1895-1896թթ. կոտորածների և արտագաղթի հետևանքով նվազած լիներ: Կարող ենք եզրակացնել, որ Էփրիկյանի տվյալը, թեև բերված է 1897թ. վիճակով բայց այն վերաբերում է 1878թ., այսինքն հեղինակը օգտվել է Գ.Սրվանձտյանցի աշխատությունից:

Այսպիսով, 20-րդ դարի նախաշեմին գյուղն ուներ մոտ 300 շունչ հայ բնակչություն:

Քարվանսարա գյուղում 1863թ. դեկտեմբերի 31-ի վիճակագրության համաձայն կար 146 այր բնակիչ³⁶⁰, իսկ 20-րդ դարի նախաշեմին՝ 56-60 տուն հայ բնակչություն³⁶¹: Եթե յուրաքանչյուր տան համար միջին շնչերի թվաքանակը ընդունենք 8 շունչ, ապա ստացվում է, որ 19-րդ դարի վերջին այնտեղ հաշվվում էր մոտ 500 հայ բնակչություն:

Յաթմիշ գյուղում, 1863թ. դեկտեմբերի 31-ի վիճակագրության համաձայն, արական բնակչության թիվը կազմում էր 173 մարդ³⁶²: 1878թ. համար Գ.Սրվանձտյանցը ցույց է տալիս 374 շունչ հայ բնակիչ³⁶³:

Թախթըպա գյուղը նույն 1863թ. վիճակագրության համաձայն, ուներ 99 շունչ այր բնակչություն³⁶⁴, իսկ 1878թ. գյուղի բնակչության թիվը հասավ 262 շնչի³⁶⁵:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին Արթ-Օվայի դաշտավայրում բնակվում էր շուրջ 4000 հայ:

Թոխաթ քաղաքի արևմտյան մասում՝ Ղազ-Օվա դաշտում էր տարածված կազայի հայկական գյուղերի մի մասը, ուր 1870-ական թթ. հետևյալ ժողովրդագրական պատկերն էր³⁶⁶.

Աղյուսակ 13

գյուղ	տուն	շունչ
Էնտիզ	40	280
Պիսկվինճիք	-	550

³⁵⁸ Սրվանձտյանց Գ., նշվ.աշխ., 229:

³⁵⁹ Էփրիկեան Ա., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

³⁶⁰ Ալպոյաճեան Ա., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

³⁶¹ Ալպոյաճեան Ա., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

³⁶² Ալպոյաճեան Ա., նույն տեղում:

³⁶³ Սրվանձտեանց Գ., նույն տեղում:

³⁶⁴ Ալպոյաճեան Ա., նույն տեղում:

³⁶⁵ Սրվանձտյանց Գ., նույն տեղում:

³⁶⁶ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նույն տեղում, Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 351-352:

Կեսարե	9	100
Սյունկյուտ	25	160
Չերչի	30	220
Կուրճի (Գուրջի)	10	80
Վարազ	10	90
Բազար	15	130
Ընդամենը	139	1610

Այսինքն Ղազ-Օվայի դաշտում բնակվող հայերի թիվը հասնում էր մոտ 1600-ի:

Թոխաթ քաղաքից դեպի արևելք՝ Թոխաթից Ամասիա տանող ճանապարհի վրա են գտնվում Գրիգորիս Պիծեռի և Կեքսի գյուղերը:

Գրիգորիս գյուղը, որը գտնվում էր Իրիս գետի ձախ ափին, դեռ 1878թ. ուներ 245 շունչ հայ բնակիչ³⁶⁷:

Այս գյուղի հայ բնակչությունը 20-րդ դարի սկզբին աճեց և 1910-ական թթ. սկզբին կազմեց 100 ծուխ, կամ 600 շունչ³⁶⁸:

Պիծեռի գյուղը, որը նույնպես ընկած էր Իրիս գետի աջ ափին, 1870-ական թթ. վերջին բաղկացած էր 280 հայ բնակիչից³⁶⁹:

Կեքսի գյուղում ապրում էին նաև հույներ: 1878թ. դրությամբ գյուղում բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 18 շունչ, հույների թիվը կազմում էր 24 շունչ³⁷⁰:

Այսպիսով, այս հատվածում գտնվող հայ բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 900 հոգու: Ամբողջ կազայում, մեր հաշվարկով, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին բնակվում էր շուրջ 20500 հայ:

Թոխաթի կազան 19-րդ դարի վերջին շատ խայտաբղետ ժողովրդագրական կազմ ուներ: Բացի հայերից կազայի բնակիչներն էին հույները, քրդերը, չերքեզները, թուրքերը և այլք:

1878թ. մի վիճակագրության³⁷¹ մեջ հստակ պատկերված են էթնիկ այլ տարրերը՝ ըստ իրենց բնակության գյուղերի, որոնց հավաքական պատկերը հայ բնակչության հետ միասին հետևյալն էր.

Աղյուսակ 14

նահիե Թուրխալ	տուն	այր	կին
մահմեդական	1246	3292	3499
քուրդ	61	110	120
նահիե Կոմանաղ			

³⁶⁷ Սրվանձտյանց Գ., նույն տեղում, տես նաև ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆ., նույն տեղում:

³⁶⁸ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 35, տես նաև Ալպոյանճեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 484, տես նույնը Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

³⁶⁹ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նաև տես Սրվանձտյանց Գ., նույն տեղում:

³⁷⁰ Սրվանձտյանց Գ., նշվ.աշխ., էջ 230:

³⁷¹ ԳԱԹ, Թորոս Առաքաճի ֆ. րուսին 3, ռ. 41, ռ. 35:

մահմեդական	1351	4211	4391
հայ	68	152	135
հույն	117	228	232
չերքեզ	161	366	341
նահիե Սելամի			
մահմեդական	1184	2566	2580
հույն	36	98	100
չերքեզ	180	683	706
ընդամենը	4404	11706	12104

նահիե Գազապատ			
մահմեդական	1460	4227	4094
հայ	84	205	225
հույն	12	26	16
քուրդ	201	423	473
չերքեզ	700	1782	1815
նահիե Արթրքապատ			
մահմեդական	1667	5019	5346
հայ	224	753	778
հույն	138	341	365
չերքեզ	272	940	962
ընդամենը	4758	25422	26178

Այնհայտ է, որ վիճակագրության մեջ մեծ թիվ էին կազմում քրդերը, չերքեզները, որոնք լինելով մահմեդական տարրեր, ներկայացված էին առանձին:

Սկատեմք նաև, որ մահմեդական ազգաբնակչության բաղկացուցիչ մասն էին նաև կզլբաշները, որոնք 1903թ. դրությամբ միայն Թոխաթի կազայում տեղաբաշխված էին հետևյալ գյուղերում³⁷²:

Աղյուսակ 15

Քեմենեկ	15 տուն
Կզլբեյ	30 տուն
Կզլյանիզ	40 տուն
Ղելիք	15 տուն
Բիզենի	40 տուն
Ալմուս	25 տուն
Օքքաթ	45 տուն
Դոնեսկե	40 տուն

³⁷² Масевский В., Пути Малой Азии в районе между Самсуном и Александретским портом. Ташган: 1903, стр. 60

Այսպիսով, Թոխաթի գավառակը իրենից ներկայացնում էր հայաշատ կենտրոն, ուր հայերը մեծամասնություն էին կազմում հատկապես համանուն կենտրոնում: Բացի հայերից կազայի բնակիչներն էին նաև կզլբաշները, հույները, քրդերը, չերքեզները, որոնք տեղաբաշխված էին հիմնականում Թուրխալ, Կոմանադ, Սելամի, Գազապատ, Արթըքապատ նահիեններում:

II. ԹՈՒՍԱԹԻ ԳԱՎԱՌԻ ԴՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԳԱՎԱՌԱԿՆԵՐ

ա. ՆԻՔՍԱՐԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Նիքսարի գավառակը (կազան) գտնվում է Թոխաթ քաղաքից մոտ 53 կմ հյուսիս: Այն խնդրո ուսումնասիրության ժամանակահատվածում հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի վիլայեթին, հարավից՝ Թոխաթի կազային, արևելքից՝ Շաբին Կարահիսարի սանջակին:

Նիքսարի կազան 1864թ. դրությամբ ենթարկվում էր Տրապիզոնի վիլայեթին³⁷⁴: 1870-ական թթ. վերջին այն արդեն պատկանում էր Թոխաթի սանջակին և նրա նշանավոր կազաններից մեկն էր:

Վերջինիս կենտրոնը համարվում էր Նիքսար քաղաքը: Այն գտնվում էր Գայլ գետի հյուսիսային ափին: Նիքսարի մասին հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում եվրոպացի ճանապարհորդ Յենրի Վան Լեննեփը: Յեղիմակը վկայում է, որ քաղաքը 1860թ. ուներ 1800 տուն, որից 500-ը՝ հայ, 35-ը՝ հույն, մնացածը՝ թուրք³⁷⁵: Կարծում ենք, որ հեղինակը թուրքերի անվան տակ միավորել է նաև այլ մահմեդական տարրերին:

Յեղիմակը փորձում է նաև տալ քաղաքի բնակչության թվաքանակն ըստ շնչերի: Նա նշում է, որ եթե 1 տան համար ընդունենք նվազագույնը 1 շունչ, ապա ստացվում է, որ քաղաքն ուներ 1000 բնակիչ, որից 300-ը՝ հայեր էին³⁷⁶:

Գ.Արվանձոյանցը, որը 1878թ. այցելել էր Նիքսար, նշում է, որ քաղաքում թուրքերը 3390 հոգի էին, հայերը՝ 2053, հույները՝ 315³⁷⁷:

Կարող ենք թույլ տալ մեզ ենթադրելու, որ այս երկու տասնամյակների ընթացքում տեղ են գտել բնակչության լուրջ տեղաշարժեր, որի հետևանքով հայ և քրիստոնյա այլ ազգությունների թվաքանակը զգալիորեն նվազել էր:

Մեկ այլ՝ 1888թ. վիճակագրության համաձայն՝ Նիքսար քաղաքը ուներ 400 տուն թուրք, 300 տուն հայ, 300 տուն հույն բնակչություն³⁷⁸:

Հավանաբար վիճակագրության մեջ հեղինակը թուրքերի անվան տակ ի նկատի ունի ընդհանուր մահմեդական տարրերին: Ի հաստատումն այս պնդման՝ նշենք միայն, որ կազայի մահմեդական բնակչության թվում էին նաև կզլբաշները, որոնք 20-րդ դարի սկզբին կազմում էին մոտ 285 ծուխ³⁷⁹:

³⁷⁴ Ալպոյաճեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 518:

³⁷⁵ Henry Van Lennep, Travels in Little known parts of Asia Minor, Vol. 1, London, 1870, p. 336.

³⁷⁶ Տես նույն տեղում:

³⁷⁷ Արվանձոյանց Գ., նշվ.աշխ., 230:

³⁷⁸ Ալպոյաճեան Ա., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

³⁷⁹ Маевский В., նշվ.աշխ., էջ 99:

Անդրադառնալով այս վերջին վիճակագրությանը՝ նշենք, որ եթե յուրաքանչյուր ծխի համար ընդունենք միջին 8 շունչ, ապա ստացվում է մոտ 2400 շունչ հայ բնակիչ:

Այսպիսով, մենք ընդունում ենք, որ 1870-1880-ականքք. Նիքսար քաղաքն ուներ շուրջ 2400 շունչ հայ բնակչություն: Իսկ արդեն 1914թ. քաղաքում բնակվում էր շուրջ 2830 հայ բնակիչ³⁸⁰:

Կազայում բացի այս հայաշատ կենտրոնից գոյություն ունեին նաև 2 գուտ հայկական գյուղեր՝ Ղափու-Աղզին և Կարամաշենը: Վերջիններս գտնվում էին Նիքսար քաղաքից հարավ, Գայլ գետի հարավային ափին:

Կափու-Աղզի գյուղի հայ բնակչությունը, խուսափելով հավատափոխ լինելուց, 18-րդ դարում այստեղ էր տեղափոխվել Յանշենից: Արդեն 1878թ. Կափու-Աղզիում բնակվող հայերի թիվը հասնում էր 360 անձի³⁸¹: Յետաքրքրաշարժ պատմություն է պահպանվել կապված 1895-1896 թթ. դեպքերի հետ: Կոտորածի ժամանակ՝ 1896թ. հունիսից դեկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում, գյուղի հայությունը ժամանակավորապես իսլամացվել էր և այդպիսով փրկվել կոտորածից, իսկ հաջորդ տարի՝ նորից վերադարձել քրիստոնեական կրոնի: Արդեն 1914թ. նրանց թիվը հասնում էր 650 մարդու³⁸²:

Կարամաշեն գյուղը հաստատվել էր 1880-ական թթ. սկզբին³⁸³: Թերևս այդ էր պատճառը, որ 1913թ. արդեն ուներ 9 տուն՝ շուրջ 80 շունչ բնակիչ³⁸⁴:

Փաստորեն, ստացվում է այնպես, որ Մեծ եղեռնի նախօրեին Նիքսարի կազայում ապրում էր 3560 հայ բնակիչ:

բ. ՅԵՐԵՔԻ (ԵՐՊԱՍ) ԳԱՎԱՌԱԿ

Յերեքի կազան ևս հանդիսանում էր Թոխաթի սանջակի հյուսիսային գավառակներից մեկը: Այն հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի վիլայեթին, հարավից՝ Թոխաթի կազային, արևմուտքից՝ Ամասիայի սանջակին, արևելքից՝ Նիքսարի կազային: Այն ևս 1864թ. գտնվում էր Տրապիզոնի վիլայեթի կազմում և միայն 1870-ական թթ. միացվել է Թոխաթի սանջակին:

Կազայի կենտրոնն էր Յերեք ավանը, որը գտնվում էր Իրիս գետի ձախ ափին և կառուցված էր Թաչ-Օվա ընդարձակ հարթավայրում: Այս ավանը կազայի հայկական բնակավայրերից խոշորագույնն էր:

Յերեք ավանը 19-րդ դարի 70-ական թթ. վերջին ունի խայտաբղետ ժողովրդագրական պատկեր: Ըստ 1870 Վիճակագրության ունեցողների 452 տուն և նահնդական բնակչություն՝ 1202 անձ, 1470 կին, 158 տղամարդ և կանայք հայ 421 այր, 328 կին, 3 տուն հույն 11 այր, 9 կին՝ Նույն ժամանակաշրջանի համար Գ.Սրվանձոյանցը ցույց տալիս 1126 շունչ հայ բնակչություն³⁸⁵:

Յանշենում տեղով այս երկու վիճակագրությունները կարող են եզրակացնել, որ հայ բնակչությունը 1878թ. դրությամբ կազայում կազմ է մոտ 1000 հոգի:

Յայ բնակչության այս համեմատաբար սակավությունը պետք է համարել օրինակալի, քանի որ 1860-1870-ական թթ. Կեսարիայի շրջակայքից և Թոխաթ քաղաքից³⁸⁷: Իրեպ, Կեսարիայի գաղթականները խոստում էին թուրքերեն, իսկ Թոխաթի էայությունը պահպանել էր իր ազգային լեզուն:

«Բյուրակն» լրագրի հարյուրամյա տոմսերի համաձայն՝ 1899թ. Յերեք քաղաքի բնակչության ընդամենը թվաքանակը հասնում էր շուրջ 4100 շունչ թուրքեր, հայեր, հույներ, հրեաներ³⁸⁸:

20-րդ դարի սկզբին քաղաքի հայ բնակչությունը զգալի աճեց՝ 1914թ. կազմելով էր 4950 շունչ³⁸⁹: Կարող ենք ենթադրել, որ դա կաուսրվել է (ուս շնորհիվ բնակչության նոր ներհոսքի:

Բացի այս գլխավոր կենտրոնից, հայերը բնակություն էին հաստատել և զայի նահիեների մի քանի գյուղերում:

Կազայի ողջ ժողովրդագրական պատկերը ըստ բնակավայրերի 1878 Վիճակագրության ներկայացված է նաև Անդրեաս Աղեքսանդրյանի³⁹¹ մոտ:

Բնակչության կտրուկ աճ է գրանցվել կազայի այս հայաբնակ գյուղերում նաև 20-րդ դարի սկզբին: 1913-1914թթ. Աղաբաղ գյուղում բնակվում էր 279, Չողշարում՝ 292, Էյվազայում՝ 313, Սարը-Գայայում՝ 263, Ճախայ-Չալում՝ 180 հայ բնակիչ³⁹²:

Այս պիսով, Աղաբաղ, Չողշար, Էյվազա, Սարա-Կայա, Սախար-Չալ գյուղերում 20-րդ դարի սկզբին բնակվում էին 1327 հայ բնակիչ: Յերեք քաղաքի հսյների հետ միասին ստացվում է, որ կազան ուներ շուրջ 6277 հայ բնակիչ:

³⁸⁰ Տես նույն տեղում:
³⁸¹ Սրվանձոյանց Գ., նշվ. աշխ., նույն տեղում:
³⁸² Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., նույն տեղում:
³⁸³ Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 555:
³⁸⁴ Տես նույն տեղում, տես նույնը Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

³⁸⁵ Գլժ, Թորոս Ազատյանի ֆ., բաժին 3, գ. 41, թ. 7:
³⁸⁶ Սրվանձոյանց Գ., նշվ. աշխ., նույն տեղում
³⁸⁷ Բյուրակն, 1899, Կ. Պոլիս, հոկտեմբերի 13, թիվ 41:
³⁸⁸ Տես նույն տեղում:
³⁸⁹ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., էջ 255:
³⁹⁰ Գլժ, նույն տեղում, թ. 7-14, (Տես հավելված N 1):
³⁹¹ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 354:
³⁹² Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

գ. ԶԻԼԵԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Զիլեի գավառակը գտնվում էր Թոխաթի գավառի արևմտյան հատվածում: Այն 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հյուսիսից սահմանակից էր Ամասիայի սանջակին, հարավից և արևմուտքից Անգորայի վիլայեթին, արևելքից Թոխաթի սանջակին:

Վերջինիս կենտրոնն էր Զիլե քաղաքը, որը միաժամանակ հանդիսանում էր նաև հայկական կենտրոն:

Այսպես, ըստ 1871թ. ներկայացված կառավարական մի արձանագրության Զիլե քաղաքն ուներ 2500 տուն բնակչություն, որից 250 տունը հայեր էին³⁹³: Եթե յուրաքանչյուր տան շնչերի միջին թիվն ընդունենք ուրը, ապա ստացվում է 2000 մարդ:

Թեև Զիլե քաղաքը 1894-1896թթ. ենթարկվեց կոտորածի և ժողովրդագրական պատկերը խեղաթյուրվեց, սակայն հայ բնակչությունը շարունակեց ոչ միայն գոյատևել այստեղ, այլև զգալի աճ արձանագրվեց: Այսպես, եթե 1897թ. քաղաքն ուներ 400 տուն հայ բնակչություն³⁹⁴, ապա 1914թ. այդ թիվը հասավ 500 տան, 4000 անձի³⁹⁵:

Նշենք նաև, որ բացի Զիլե քաղաքից հայերը բնակվում էին նաև կազայի գյուղերում: Ցավոք, աղբյուրներն այդ մասին չունեն: Այն, որ հայերը 20-րդ դարի սկզբին բացի այս կենտրոնից բնակվում էին նաև այլ գյուղերում, երևում է այն փաստից, որ 1914թ. վիճակով ողջ Զիլեի կազայում ապրող հայ բնակչության թիվը հասնում էր 1100 ծխի, 7700 անձի³⁹⁶:

19-րդ դարի վերջին Զիլեի կազայում բացի հայերից ապրում էին նաև մահմեդականներ՝ հատկապես չերքեզներ և քրդեր: 1878թ. նրանք տեղաբաշխված էին հետևյալ գյուղերում³⁹⁷:

Աղյուսակ 16

Քուրդ			
Գյուղ	տուն	այր	կին
Սաֆրանը	65	200	208
Գարը Քյոյ	3	10	13
Ճիկեր Պաղը	10	26	20
Լեյխ Քյոյ	15	40	41
Ալի Ղոճա	35	90	95
Գըրգ Տիլիմ	40	125	121
Իզիմլիկ	8	22	21
Թորաման	33	60	63

³⁹³ Ալպոյաճեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 575:

³⁹⁴ Էփրիկեան Ս., նշվ.աշխ., էջ 783, տե՛ս նաև Ալպոյաճեան Ա., նույն տեղում:

³⁹⁵ Գաբրիելեան Կ., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

³⁹⁶ «Ղայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ԺԵ, Պեյրուք, 1995, էջ 511:

³⁹⁷ ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆ., բաժին 3, գ. 41, ք. 20-21:

Յիր Օղլու	8	26	24
Քեսուրեյիկ	28	84	88
Սանճը	12	35	36
Քենիճե	12	40	41
Գըրըմճուք	5	12	10
Բագր Բողազ	7	18	10
Գայա	6	19	17
Քյոթիվ Քյոյ	18	50	53
Մոլլա Իսմայիլ	12	42	41
Քըյը Գըլլա	6	18	15
Քըճա Պեճիր	13	42	45
Սագըչըլըք	8	25	26
Քայաճաք	9	28	28
Թոզան Օղլու	15	40	49
	368	1052	1065

Չերքեզ			
Գյուղ	տուն	այր	կին
Չելլետին	20	70	71
Էսիքյոյ	35	128	125
Հայըր Ջուղ	25	92	91
Պաքըր Պողազ	100	350	350
Քյոր Փանար	15	55	53
Մերճինք Վերնը	20	72	77
Գուշներայ	10	35	30
Հայըր Յոզլու	55	190	125
Պալփանար	45	165	164
Ղերբեղ	13	42	48
Հասան Տեկմինիր	30	108	115
Պաղլետ Փանր	20	68	65
Ը նդամենը	388	1375	1314

Այսպիսով, 1878թ. դրությամբ Զիլեի կազայում բնակվող քրդերի թիվը կազմում էր 368 տուն կամ 2123 շունչ, իսկ չերքեզների թիվը 388 տուն էր կամ 2760 շունչ:

Ամփոփելով Թոխաթի սանջակի հայ բնակչության թվաքանակը նշենք, որ 20-րդ դարի սկզբին նրանց ընդհանուր թիվը մեր հաշվարկներով կազմում էր 38037 մարդ: Իսկ բացի հայերից սանջակում զգալի թիվ էին կազմում թուրքերը, քրդերը, կզլբաշները, չերքեզները, հույները և եթնիկ այլ տարրեր:

2. ԱՄԱՄԻԱՅԻ ԳԱՎԱՌ

20-րդ դարի սկզբին Ամասիայի սանջակը գտնվում էր վիլայեթի հյուսիսարևմտյան մասում և հյուսիս-արևելքից սահմանակից էր Տրապիզոնի և Կաստամունիի վիլայեթներին, սակայն և արևմուտքից՝ Անգորայի վիլայեթին: Գավառի տարածքը տվյալ ժամանակաշրջանում կազմում էր 2450 քառ. կմ³⁹⁸: Գավառի վարչական կենտրոնը Ամասիա (Ամառա, Շմահ թե) քաղաքն ընկած էր Պոնտական լեռների ստորոտին, Իրիս գետի ափերին:

20-րդ դարի սկզբին Ամասիայի գավառը ստորոհվում էր 7 գավառակների՝ Ամասիա, Մարզվաթն, Սիմ Զաջիգյուլ, Մեջիթ Յոզյու (Ավխաթ Զաջիգյուլ), Վեզիր Քյուփ Քյուլ, Զավգա և Լստիկ³⁹⁹: Սրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր գյուղախմբերն (նահիեները) և գյուղերը:

Այդ ժամանակ Ամասիայի գավառի բնակչությանը բաղկացած էր հայերից, թուրքերից, հույներից, քրդերից: Այստեղ բնակչություն էին հաստատել նաև «թաթար», «կալբաշ», «ալկի», «պլիթաշի», «գյուրջի (իսլամացած վրացի)» և էթնոկրոնական այլ միավորներ⁴⁰⁰:

Նրանք ունեին իրենց լեզուն և մշակույթը: Շնորհիվ այն փաստի, որ այս էթնոկրոնական միավորները գերադասեցին ապրել անջատ համայնքներում, նրանք հետագայում պահպանեցին իրենց անբնուրոյնությունը և չձուլվեցին թուրքերի և քրդերի հետ⁴⁰¹:

1878թ. վիճակով հայերն ունեին 3 եկեղեցի՝ Ա.Նիկողայոս, Մ.Յակոբ, Ա.Ա.Մովսեսի, 3 պարծարան՝ 409 աշակերտ և 108 աշակերտուհիներով: Հայերի թիվը հասնում էր 1207 ծխի (5605 մարդ, որից բողոքականներ՝ 88-ը, կաթոլիկներ՝ 8-ը): Հույների թիվը մոտ 625⁴⁰²:

1894-1896թթ. ընթացքում տեղի ունեցած կոտորածի հետևանքով քաղաքի բնակչությունը նվազեց, սակայն 20-րդ դարի սկզբին ուն մորից նկատվեց հասնող բնակչության աճ:

Որոշ տվյալների համաձայն՝ 1914թ. դրությամբ Ամասիա քաղաքի բնակչության թիվը կազմում էր 12000 մարդ⁴⁰³: Քաղաքի հույն չլությունը 1000 հոգուց պակաս էր և բոլորն էլ բնակվում էին Մախսու էրն⁴⁰⁴:

Նույն ժամանակաշրջանի համար Հ.Ղազարյանը քաղաքի հայ բնակչությունը հասցնում է 16000-ի⁴⁰⁵, իսկ Ա.Տեր-Հակոբյանը նույն ժամանակ հայերին հաշվում է 9940 մարդ, որից 240-ը՝ կաթոլիկ դավանանքի, 9700-ը՝ լուսավորչական⁴⁰⁶: Իսկ հայ այլ հեղինակներ այդ թիվը հասցնում են 2758 տան, 13788 շնչի⁴⁰⁷:

Ինչպես երևում է, Ամասիայի հայ բնակչության մասին աղբյուրների տված թվային տվյալները տատանվում են 10000-16000 շնչերի:

«Հայկազեան հայագիտական հանդեսի» հաղորդած տվյալի համաձայն՝ Ամասիա քաղաքի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 3000 տուն, 21000 շունչ⁴⁰⁸:

Մեզ համար ավելի ընդունելի է 3000 տուն, 21000 շունչ տվյալը, քանի որ յուրաքանչյուր ծխի համար ստացվում է 7 մարդ, որը մոտ է ճշմարտությանը:

1895թ. համիդեական ջարդերից հետո, ի հաշիվ բազմաթիվ հայ զաղթականների ներհոսքի, Ամասիայի հայ բնակչության թվաքանակն աճեց:

19-րդ դարի վերջին Ամասիայի սանջակն ուներ հետևյալ վարչական պատկերը⁴⁰⁹:

Առաջին կազան՝ Ամասիան՝ գավառի գավառակներից գլխավորը (կենտրոնականը) համանուն Ամասիան էր՝ բաղկացած 160 գյուղերից և 4 նահիեներից՝ Եզինե բազար կամ Իյնե բազար, Ազ Դաղ Զակկալա և Կելտիկլան կամ Կելտ Եկելան⁴¹⁰:

Ազ Դաղի (Սպիտակ լեռ) նահիեն կազմում էր Ամասիայի ողջ արևելյան հատվածը:

Այս նահիեի կենտրոնն Աղվիրեն կոչված գյուղն էր: Եզինե բազար կամ Իյնե բազար նահիեն մեծամասամբ բնակեցված էր թուրքմեն զաղթականներով: Հակկալեի նահիեն հայտնի էր Կոմա, Արղումա, Սուլու-օվա անուններով⁴¹¹:

Կելտեկլան գյուղախմբի կենտրոնը Օրթա Գոյ (Միջնագյուղ) գյուղն էր, որը ընկած էր Ամասիայի սանջակի արևմտյան կողմում⁴¹²:

³⁹⁸ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 140, ք. 14, գ. 940, ք. 25, 46, գ. 13, ք. 12, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483, ք. 1, ֆ. 193, ց. 1, գ. 258, ք. 1, գ. 258, ք. 1, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, ք. 104, տես նաև Соколовский Н., Очерки современной Турции, Тифлис, 1923, стр. 187, Ալիս, 1930, փետրվար, թիվ 4, էջ 7-9:

³⁹⁹ Սիմոնեան Գ.Հ., Հուլանատեան Պոնտական Ամասիո, Արևիսիա, 1966, էջ 13:

⁴⁰⁰ Նույն տեղում:

⁴⁰¹ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 255:

⁴⁰² ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 12, գ. 10520, ք. 1, տես նաև Սրվանձույանց Գ., Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1982, էջ 232:

⁴⁰³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, ք. 113, և ֆ. 476, ց. 1, գ. 83, ք. 16, ճեհրահեան Լևոն, Թուրքահայոց բնաջնջումը, Մարսել, 1950, էջ 113:

⁴⁰⁴ Սիմոնեան Գ.Հ., նշվ.աշխ., էջ 14:

⁴⁰⁵ Ղազարյան Հ., Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Երևան, 2001, էջ 262:

⁴⁰⁶ Ավետիք Տեր-Հակոբեան, Ֆիզիքական, ազգագրական և քաղաքական աշխարհագրութիւն Հայաստանի, Թիֆլիս, 1914, էջ 270:

⁴⁰⁷ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

⁴⁰⁸ «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ժե, Պեյրուք, 1995, էջ 506:

⁴⁰⁹ Սիմոնեան Գ.Հ., նշվ.աշխ., էջ 48-55, տես նաև ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 560, ք. 5-7:

⁴¹⁰ Սիմոնեան Գ.Հ., նշվ.աշխ., էջ 13:

⁴¹¹ 1356թ. հետո վերոհիշյալ գյուղերը եկվոր թուրքմենների կողմից բռնագրավվել են տեղաբնիկ քրիստոնյաներից:

⁴¹² 11-րդ դարի վերջին այստեղ էին հաստատվել ավշար ցեղեր, սելջուկ-թուրքեր, թուրքմեններ ու էթնիկ այլ միավորներ:

Երկրորդ կազան՝ Սիմ Հաջիգյուղը կամ Հաջիգյուղը կոչվում էր նաև Սիմ Հաջիգյուղ (Հաջիքոյ) (Գյումյուշի): Այն բարեբեր, ջրառատ գավառակ էր: Գտնվում էր Ամասիայի սանջակի հյուսիսարևմտյան կողմում, տարածվում էր Տավչան կամ Տավչան (նապաստակ) լեռան հարավում ընկած դաշտի մեջ: 20-րդ դարի սկզբին կազան բաժանված էր 4 նահիեների՝ Համան Յուզվի, Սերայնգ, Կապագոզ, Հաջիգյուղ⁴¹²: Հայ բնակչությունը կազայում բնակվում էր հիմնականում Սիմ Հաջիգյուղ կենտրոնում:

Որոշ տվյալների համաձայն՝ 1913թ. այս կազան ուներ 2500 ծուխ բնակչություն, որից 700-900 տունը՝ հայեր: Վերջիններս զբաղվում էին առևտրով, արհեստով, երկրագործությամբ, կառավարությամբ և այլն⁴¹³:

Հայերը մեծամասնությամբ առաքելականներ էին⁴¹⁴: 19-րդ դարի կեսին բողոքականները, հաստատվելով Մարզվան, Թոխաթ, Խարբերդ, Կեսարիա և այլ քաղաքներում, բացել էին իրենց դպրոցները⁴¹⁵: 1878թ. Սիմ Հաջիգյուղում ապրում էր 2317 հայ, որոնցից 62-ը՝ բողոքական: 1892թ. այն ուներ 600 տնից ավելի հայ բնակչություն, որոնցից մոտ 20 տունը՝ բողոքականներ: Կային նաև 8 տուն հույներ և զգալի թվով մահմեդականներ՝ թուրքեր ու քրդեր⁴¹⁶: Սիմ Հաջիգյուղում հայերն ունեին 1 եկեղեցի՝ (Ս.Հակոբ), 2 վարժարան, որտեղ սովորում էր 220 աշակերտ⁴¹⁷:

19-րդ դարի վերջին տեղի ունեցած թուրքական ջարդերի հետևանքով 20-րդ դարի սկզբին հայ բնակչության աճ չգրանցվեց:

1914-1915թթ. այս գյուղաքաղաքում բնակվող հայերի թվաքանակն, ըստ մի աղբյուրի, կազմում էր 4064 մարդ⁴¹⁸, իսկ մի այլ աղբյուրի հավաստմամբ՝ 5000-ից անցնում էր⁴¹⁹:

«Հայկազեան հայագիտական հանդեսը» գյուղաքաղաքի համար տալիս է 1000 ծուխ, 7000 շունչ տվյալը⁴²⁰:

Վերջին տվյալը ճշմարտությանը ավելի մոտ է և մեզ համար ընդունելի, քանի որ յուրաքանչյուր տան համար աղբյուրը ընդունել է 7 շունչ բնակիչ, որը հավանական է:

⁴¹² Սիմոնեան Գ.Յ., նշվ.աշխ., էջ 51-52:

⁴¹³ Աբեշեան Գ., Սիմ Հաջիգյուղի կրթականը, էջ 90-94, Նոր Այգ, Մարզվան, 1913, թիվ 3-4:

⁴¹⁴ Տես նույն տեղում:

⁴¹⁵ Акты Кавказской Археологической комиссии (АКАК), Тифлис, 1904, т. 12, стр. 534-536.

⁴¹⁶ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 238, թ. 64, 87, տես նաև ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 151, թ. 7:

⁴¹⁷ ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 12, գ. 10520, թ. 4:

⁴¹⁸ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 255:

⁴¹⁹ Պատավեան Ստեփան, Փոքր Հայքի Սիմ-Համի-Գյուղ գյուղաքաղաքի հայերու պատմությունը 1890-1922, Վենետիկ, 1978, էջ 7:

⁴²⁰ «Հայկազեան հայագիտական հանդես», նույն տեղում:

Սիմ Հաջիգյուղի հարևանությամբ գտնվող Գյումյուշ Սալե գյուղում 1878թ. կար 1282 հայ բնակիչ, որից 25-ը՝ հայ բողոքականներ:

Երրորդ կազան՝ Հավզան ընդգրկում էր 4 նահիե (Հելխա Գանլըք, Կիտիրլու, Սեմերա)՝ 30 հազար բնակչությամբ: Կազայի կենտրոնը Հավզա քաղաքը 1895թ. կոտորածի նախօրեին ուներ 15 տուն հայ բնակչություն⁴²²: Շուտով սկսված կոտորածը իր ազդեցությունը թողեց նաև այս գյուղաքաղաքի վրա:

Մշտական արտահոսքի հետևանքով այս կենտրոնի հայ բնակչության թիվը նվազել էր և 1914թ. կազմել ընդամենը 12 տուն: Այստեղ կային նաև հույներ: Չերքեզ գաղթականները գաղթել էին այստեղ 1880թ. Կովկասից:

Ըստ Կ.Գաբիկյանի, որն անձամբ շրջել էր Սերաստիայի վիլայեթում, Հավզայի կազայի հայ բնակչության թվաքանակը 1914թ. դրությամբ հասնում էր 70 տան՝ 320 անձի⁴²³: Մեկ այլ աղբյուր վկայակոչում է, որ նույն ժամանակ Հավզայում բնակվում էր 333 հայ⁴²⁴:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը Հավզայում բնակվող հայ բնակչության թիվը կազմում էր շուրջ 300 մարդ:

Չորրորդ կազան Վեզիր Բյուփրյուն (Վեզիրի կամուրջ) էր իր 200 գյուղերով՝ բաղկացած Ավլաղու, Կզլքսե, Գյոլ, Օրթազլար, Գմաղաճ, Սամվալաք, Ղելամ նահիեներից:

Գավառակի կենտրոնը Վեզիր Բյուփրյու փոքրիկ քաղաքն էր: Այն (հռոմեական Անդրոնիպոլիսը, հունական Փագեմոնը, թուրքական Կետե Ղարան) 20-րդ դարի սկզբին 10-12 հազար բնակչությամբ հիմնավոր քաղաք էր:

Դեռ 1878թ. Վեզիր Բյուփրյու կազայում հայերի թիվը հասնում էր 1280-ի, որոնցից 125-ը բողոքական էին, 280-ը՝ բոշա⁴²⁵: Հույների թիվը հասնում էր 775-ի:

Հայերը Վեզիր Բյուփրյուն ունեին Ս. Գևորգ եկեղեցի, 1 վարժարան, որտեղ սովորում էր 50 աշակերտ⁴²⁶: 1900թ. «Բյուրակն» լրագրի հաղորդած տվյալներով Վեզիր Բյուփրյու գավառակը բաղկացած էր մոտ 200 գյուղերից: Համանուն քաղաքի բնակչության մեջ հայերը շուրջ 1400 հոգի էին, 1100-ը՝ առաքելական, 300-ը՝ բողոքական: Հույներն ընդամենը 40-50 տուն էին⁴²⁷: Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մի

⁴²¹ ԳԱԹ, նույն տեղում:

⁴²² ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 151, թ. 4:

⁴²³ Գաբիկեան Կ., նշվ.աշխ., էջ 597:

⁴²⁴ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում:

⁴²⁵ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 560, թ. 48, տես նաև Սրվանմտյանց Գ., նշվ.աշխ., էջ 24:

⁴²⁶ ԳԱԹ, նույն տեղում, թ. 5:

⁴²⁷ Բյուրակն, Կ.Պոլիս, 1900, 17 հոկտեմբերի, թիվ 38, էջ 580-584:

այլ աղբյուր վկայում է, որ մեծ եղեռնի նախօրյակին քաղաքն ուներ մոտ 500 տուն 6000 թուրք, հայ, հույն խառը բնակչություն: Ամբողջ գավառակի բնակչությունը միասին հաշվվում էր 46000 մարդ⁴²⁹: Կ.Գաբրիելյանը Վեզիր Բյուկրյու կազայի հայ բնակչության թիվը նույն ժամանակ ցույց է տալիս 600 տուն՝ 4800 անձ⁴³⁰: Կարծում ենք, որ այս տվյալն ավելի մոտ է ճշմարտությանը, քանի որ հեղինակն անձամբ եղել է այս կազայում: Կարող ենք եզրակացնել, որ 19-րդ դարի վերջի հետ համեմատած հայերի թիվն այստեղ զգալիորեն աճել էր:

Այստեղի բնակիչների մեծ մասը թուրքացած նախնական քրիստոնյաներ էին:

Հինգերորդ կազան Լատիկն (Լադիկ, Լատիք) էր՝ բաղկացած 4 նահիեններից՝ Յամիդ, Ղարա Ապտալ, Ահմեդսերա, Տոնաղլու: Կազայի կենտրոնը Լատիկ գյուղաքաղաքն էր: Վերջինս 1895թ. ուներ 80 տուն հայ բնակիչ⁴³¹, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ այնտեղ կար 500 տուն հայ և հույն բնակիչ⁴³²: Նշանավոր գյուղերից էր Տոնաղլուն, որը լիովին հայաբնակ էր: Կազայի բնակչության թիվը հասնում էր 25000-ի:

Վեցերորդ կազայի՝ Մեջիդ Յոզլուի կենտրոնը նույնանուն գյուղաքաղաքն էր: Գավառակը 20-րդ դարի սկզբին ուներ 7 նահիե, 140 գյուղ՝ 50 հազար բնակչությամբ: 1878թ. հայերի թիվը հասնում էր 197-ի, որից 80-ը՝ բողոքական: Ցեղասպանության նախօրեին հայերը կազմում էին 100-200 տուն՝ 1600 մարդ⁴³³:

Յայերը զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, առևտրով և արհեստով: Այս քաղաքի բնակչության թիվը էին նաև թաթար և քուրդ գաղթականներ⁴³⁴:

Յոթերորդ կազայի՝ Մարզվանի համանուն կենտրոնը գտնվում էր Ամասիա քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Մարզվան քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակը 1878թ. կազմում էր 6496 մարդ, որոնցից 481-ը բոշա, 481-ը բողոքական ու կաթոլիկ⁴³⁵:

Մարզվան քաղաքը ևս 1890-ական թթ. ենթարկվեց դաժան կոտորածի և ավերածությունների, որի հետևանքով տեղ գտան ժողովրդագրական տեղաշարժեր:

1913-1914թթ. այն ուներ 20 թաղ, ուր ապրող 22000 բնակիչներից 12000-ը հայեր էին⁴³⁶: Այս կազայի մեջ մտնող տեղաբնակ քրիստոնյա ժողովրդի մի մասը կոտորվել էր, մի մասը փախուստի էր դիմել, իսկ մյուս մասն էլ՝ իսլամացել: Ըստ տեղի ազգային գործիչների հաղորդած տվյալների՝ այդ ժամանակ հայ ազգաբնակչության թվաքանակը հասնում էր 14000-ի⁴³⁷:

Ըստ հայկական պաշտոնական այլ աղբյուրի՝ մինչև 1915թ. Մեծ եղեռնը Մարզվանի կազայի հայ բնակչությունը կազմում էր 2500 տուն և 17500 անձ⁴³⁸:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին այս գավառակում կային զուտ հայաբնակ գյուղեր, որոնցից ենիջեքոյն ուներ 150 տուն՝ 1250 բնակիչ, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ:

Մի վիճակագրության համաձայն՝ մինչև 1915թ. Ամասիայի սանջակի հայ ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 61580 մարդու⁴³⁹:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի մոտ այդ թիվը հասնում է 25000-ի⁴⁴⁰, որը, մեր կարծիքով, հեռու է իրականությունից:

Ըստ մեկ այլ վիճակագրության⁴⁴¹ այդ թիվը հասնում էր 51450 անձի, որը մեզ համար ավելի ընդունելի է, քանի որ Ամասիայի սանջակը, ինչպես և Թոխաթի սանջակը հանդիսանում էին համեմատած սակավաթիվ հայ բնակչություն ունեցող շրջաններ:

Այսպիսով, նախքան Մեծ եղեռնը Ամասիայի սանջակում բնակվող բնակչության թիվը կազմում էր 51450 մարդ:

Փաստորեն Ամասիայի սանջակը 20-րդ դարի սկզբին ներկայացնում էր հայաշատ մի գավառ, ուր հայերն ապրում էին իրենց ազգային-մշակութային կյանքով:

Ընդհանրացնելով վերոհիշյալը՝ նշենք, որ ողջ Սեբաստիայի վիլայեթի տարածքում նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ բնակչության թիվը կազմում էր 293678 մարդ:

Առանձին սանջակների օրինակներով նկատեցինք, որ բնակչության մեջ սույն ժամանակահատվածում բացի հայերից մտնում էին նաև այլ էթնիկ տարրեր: Դրանցից էին թուրքերը, քրդերը, ասորիները, հույները, չերքեզները, կլբաշները, եզդիները: Սակայն փաստերի բացակայության պատճառով հնարավոր չէ ճշտել նրանց թիվը

⁴²⁹ Սիմոնեան Գ.Յ., նշվ.աշխ., էջ 54:

⁴³⁰ Գաբրիելյան Կ., նշվ.աշխ., էջ 597:

⁴³¹ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, նույն տեղում:

⁴³² Սիմոնեան Գ.Յ., նշվ.աշխ., էջ 54:

⁴³³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 110, թ. 77, գ. 830, թ. 2, տես նաև Կ.Գաբրիելյան, նշվ.աշխ., էջ 597:

⁴³⁴ Սիմոնեան Գ.Յ., նշվ.աշխ., էջ 597:

⁴³⁵ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 825, թ. 3, տես նաև Սրվանձտյանց Գ., նույն տեղում:

⁴³⁶ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, թ. 113 և 118, տես նաև Արզումանյան Ս., Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 405, տես նաև Յոհաննես Լեփսիուս, Հայաստանի օարդերը, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 64:

⁴³⁷ Օնցիկյան Ա.Ա., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու Յորք, 1947, էջ 497:

⁴³⁸ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483, թ. 10:

⁴³⁹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 18:

⁴⁴⁰ Օրմանեան Ս., Հայոց եկեղեցին և իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը ու ներկա կացությունը, Կ.Պոլիս, 1912, էջ 261:

⁴⁴¹ «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ԺԵ, Պեյրուս, 1995, էջ 506:

յուրաքանչյուր կազայում և սանջակում, և այդ պատճառով մենք ընդունելի ենք համարում նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը հայոց պատրիարքարանի ներկայացրած ժողովրդագրական վիճակագրությունը, որը վերաբերում է ամբողջ Սեբաստիայի վիլայեթին: Ըստ այդ վիճակագրության⁴⁴² Սեբաստիայի վիլայեթը 1913թ. ուներ օտար բնակչություն հետևյալ կազմով:

Աղյուսակ 17

թուրք	192000 մարդ
քուրդ	50000 մարդ
ասորի	24925 մարդ
հույն	39967 մարդ
չերքեզ	45000 մարդ
կզլբաշ	80134 մարդ
եզդի	4195 մարդ
Ընդամենը	436221

Փաստորեն ստացվում է, որ Սեբաստիայի վիլայեթում նախքան Մեծ եղեռնը ընդհանուր բնակչության թիվը կազմում էր 729899 մարդ:

Գ Լ ՈՒ Խ Զ ՈՐ Ր ՈՐ Դ
ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՅՆԱԳԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ
1894-1896ԹԹ.

1. ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ ԳԼՎԱՍԻ

1876թ. գահ բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը ձեռնամուկ եղավ քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածների ծրագրմանը: Աբդուլ Համիդի արտաքին և ներքին քաղաքականության առանցքը պանիսլամիզմն էր, որի նպատակն էր թուրքիայի շուրջը համախմբել մահմեդականներով բնակեցված երկրները ու տարածքները: Հենց այդ էր պատճառը, որ կազմակերպվեցին զանգվածային ջարդեր:

Կոտորածներն իրագործելու համար սուլթանը բավարար չհամարեց մշտական զորքը. 1891թ. Արևմտյան Հայաստանում սուլթանի հրամանով ստեղծվեցին «համիդիե» քրդական հեծելազորները, որոնք էլ իրականացնում էին կոտորածները:

1894-1896թթ. համիդեական կոտորածները ծանր անդրադարձ ունեցան Սեբաստիայի նահանգի վրա: Ինչպես այլ գավառներում, այնպես էլ Սեբաստիայի գավառում տեղի ունեցած ջարդերի հետևանքով առաջ եկան մի շարք ժողովրդագրական տեղաշարժեր:

Այս կոտորածից հատկապես տուժեց գավառի կենտրոն Սեբաստիա քաղաքը: Քաղաքի հայ բնակչության համար հատկապես ողբերգական եղավ 1895թ. հոկտեմբեր ամիսը: Կոտորածները սկսվեցին 1895թ. հոկտեմբերի 20-ին և շարունակվեցին հաջորդ 3 օրերի ընթացքում, որոնց ժամանակ սեբաստահայության նահատակների թիվը հասավ 1500 մարդու⁴⁴³: Շուտով կոտորածները վերսկսվեցին էլ ավելի մեծ ուժգնությամբ: Սարսափելի ջարդ տեղի ունեցավ 1895թ. հոկտեմբերի 31-ին: Ահա թե ինչպես է նկարագրում այդ կոտորածը պաշտոնական փաստաթղթերից մեկը. «Արյունը գետի նման սկսեց հոսել շուկաների մեջ և կիսամեռ ու կիսակոտոր դիակները սկսեցին տարուբերվել այդ արյան գետի մեջ ... ամեն կողմում դիակ, ամեն կողմում մահամեռձ արված հայերի ողբը ու հեկեկոցն է լսվում: Մյուս կողմից տակավին խուժանը կարծես իր արյան անզգայությունը լրացնելու համար անխտիր կոտորում է և սոսկալի կերպով հոշոտում է անմեղ հայերին՝ չխնայելով իր մահացու հարվածը ո՛չ ծերերին, ո՛չ երիտասարդին, և ո՛չ էլ պատանիներին...»⁴⁴⁴:

Մեկ այլ փաստաթուղթ հետևյալ կերպ է արձագանքում հոկտեմբերի 31-ի վայրագությունների մասին. «Այսպիսի մի կոտորած ճշմարիտ թե բնավ չի տեսնված ոչ մի ազգի պատմութեան մեջ ...»⁴⁴⁵:

⁴⁴³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 266, ք. 3:

⁴⁴⁴ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 52, ք. 1 շրջ.:

⁴⁴⁵ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, Լեոյի անձնական ֆոնդ. 1, գ. 1, գ. 153, ք. 1:

⁴⁴² ՀՀ ԱԱ, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, ք. 57:

Այդ օրը կոտորվածների վերջնական թիվը պարզ չէ, սակայն կարելի է ենթադրել, որ նրանց թիվը շատ մեծ է եղել: Կան որոշ տվյալներ, որոնց համաձայն կոտորածի սկզբում զոհվածների թիվը հասնում էր 2170 մարդու, որից 200-ը՝ կին, իսկ վիրավորվածների թիվը հասնում էր 500 շնչի⁴⁴⁶:

Քաղաքի կենտրոնի վրա, մասնավորապես շուկայի վրա, հարձակումները կրկնվեցին նաև նոյեմբեր ամսին: Շուտով թուրք խուժանի հարձակումներին միացան նաև Տրապիզոնի վիլայեթի քրդերը, որոնք 1895թ. նոյեմբերին ներթափանցեցին Սեբաստիայի վիլայեթ: Նրանք, միացած թուրքերին, վառում են, թալանում հայկական գյուղերը:

Նոյեմբերի 12-ին սպանություններ են տեղի ունենում Սեբաստիա քաղաքում: Ոչնչացվեց ավելի քան 2000 հայկական խանութ և 1500 քրիստոնյա բնակիչ սպանվեց⁴⁴⁷:

Կարող ենք թույլ տալ մեզ կարծելու, որ քրիստոնյաների մասին խոսելիս հեղինակը նկատի է ունեցել հայերին, ասորիներին և հույներին: Կոտորածի հետևանքով ասորիները ևս ունեցան մեծաթիվ զոհեր:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ասորիները հիմնականում տեղաբաշխված էին Օսմանյան կայսրության ասիական մասում, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի 6 նահանգներում՝ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Դիարբեքի, Խարբեթի, Սեբաստիայի նահանգներում⁴⁴⁸: Նրանք բաժանված էին դավանական և սոցիալական հատկանիշներով: Դավանական առումով, ասորիները հիմնականում տրոհված էին նեստորականների, կաթոլիկների /քաղղեացիներ/, ուղղափառների /օրթոդոքսներ/, իսկ սոցիալապես՝ երկու մեծ կաստաների՝ աշիրեթների /ինքնուրույն ցեղախմբեր/ և ռայաների /ենթակա ժողովուրդ/, որոնց հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն ու անասնապահությունն էր⁴⁴⁹:

Հարկ է նշել, որ Աբդուլ Համիդի կողմից կազմակերպված ջարդերի հետևանքով ողջ Օսմանյան կայսրությունում զոհ գնացին 55000 ասորիներ⁴⁵⁰:

Թեև փաստերի բացակայության պատճառով 1895թ. Սեբաստիայի քաղաքի հայության տված զոհերի թիվը հստակ հայտնի չէ, բայց այս տվյալները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ այն կազմում էր մոտ 5170 մարդ:

⁴⁴⁶ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 472, ք. 3:
⁴⁴⁷ Ludovic De Contenson, Les Reformes En Turquie D'Asie. Paris, 1913, p. 210.
⁴⁴⁸ Խոսրոնա Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թուրքաբնակ վայրերում /XIX դարի վերջ-XX դարի առաջին քառորդ/, Եր., 2004թ., էջ 11-12:
⁴⁴⁹ Տես նշվ. աշխ., էջ 12:
⁴⁵⁰ Նշվ. աշխ., էջ 44:

Կոտորածները ծանր անդրադարձ ունեցան նաև Հաղաթի (Բուբերդ (Բրաբերդ)), Հաղթ (Տուզասար, Աղոք-Սարածի), Պալատի (Պախչեճիկ) գյուղերի վրա:

1895թ. Բուբերդը (Բրաբերդը) ջարդերի ժամանակ ևս կորուստներ կրեց: Միայն 1895թ. հոկտեմբերի 30-ին թուրք խուժանի հարձակվելով գյուղի վրա, սպանեց ավագ երեց քահանային և 7 ուսանող մարդու⁴⁵¹:

1895թ. հոկտեմբերի 30-ին չերքեզներից, թուրքերից, քրդերից բաղկացած երեք հազարանոց զորքը հարձակվում է Հաղթ գյուղի վրա: Մինչև երեկո նրանք քանդում են գյուղի տներից շատերը՝ կանգու թողնելով միայն 30 տուն⁴⁵²: Նրանք սրի են քաշում 500-ից ավելի հայ երիտասարդների⁴⁵³: Պատահական չէ, որ մինչև 1900թ. գյուղի բնակչության թիվը նվազեց 1700 մարդով⁴⁵⁴: Այս կոտորածը, ինչպես նաև 1908թ. Օսմանյան սահմանադրության ընդունումը ստիպեց, որպեսզի Հաղթ գյուղի հայ ազգաբնակչության մի մասը գաղթի ԱՄՆ⁴⁵⁵:

1895թ. սկսվեց թալանը, հալածանքը ու ջարդը Պարտիզակի և շրջակա գյուղերում: Ղազար Ասատրյանի, Հովակիմ Քյոզինկյանի, Տոնիկ Գասպարյանի, Միքայել Տերտերյանի, Կարապետ Մթյանի, Մարգար Ասատրյանի, Կարապետ Քյոզինկյանի և ուրիշների խումբը հինգ շաբաթ գյուղը քաջաբար պաշտպանեց թուրքական խուժանից⁴⁵⁶: Սակայն շուտով ժողովուրդը, չդիմանալով թշնամու հուժկու հարվածներին գաղթեց: Նրանց մի մասը հասավ Բուբերդ: Շուտով նրանցից շատերը այնուամենայնիվ վերադարձան հարազատ օջախ:

Կոտորածները իրենց կնիքն են թողել նաև Չառայի գավառակի Ալաքիլիսե գյուղի վրա: Այն ենթարկվեց սարսափելի կոտորածի: Ականատեսը հետևյալն է վկայում. «Վիրավորները անթիվ են, իսկ կառավարությունը մեզ է հանձնել 100 մեռած, որոնք ևս անճանաչելի են...»⁴⁵⁷:

Տիվրիկի կազան ևս դարձավ այս դաժան կոտորածների օջախներից մեկը: Հատկապես տուժեց կազայի կենտրոն Տիվրիկ քաղաքը: Քաղաքի հայությունը ծանր կացության մեջ հայտնվեց 1895թ. թուրքերի և քրդերի հարձակման պատճառով: Այդ է վկայում 1895թ. հոկտեմբերի 24-ին Տիվրիկի առաջնորդարանից կաթողիկոսին ուղղված նամակը, որում մասնավորապես ասված էր. «Քաղաքիս 500 տուն է ավելի հայ բնակիչք գործք բոլորովին հիսնախափ սարսափով

⁴⁵¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 472, ք. 3:
⁴⁵² Դրոշակ, 1896, մայիսի 1, N 12, «Սեբաստիայի Տուզասար գյուղեն»:
⁴⁵³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 63, ք. 68, և ֆ. 439, ց. 1, գ. 472, ք. 6:
⁴⁵⁴ Պոտուրեան Ա., Հայ հանրագիտակ, գիրք Ա., Պուրթեշ, 1938, էջ 110:
⁴⁵⁵ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 63, ք. 68:
⁴⁵⁶ Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 359:
⁴⁵⁷ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 472, ք. 2:

պաշարված վարկեանաբար իրենց տան կրակին կողոպտման կամ բացարձակապես մահվան կսպասին»⁴⁵⁸:

Իրոք, այդ ժամանակ եղավ և թալան և կոտորած: Այդ մասին նույն տեղում, ասված է. «Տիվրիկ, որ միայն տասն գիւղ ունի հայաբնակ, քրդած առաջին հարձակմամբ կորսնցուց չորս հազար հինգ հարիւր ոչխար, երկու հարիւր ջորի և հինգ հարիւր եզն և կովեր, երկրորդ հարձակման կորսնցուց քսան կտրիճներ և հարիւրէ ավելի վիրավորներ որոց շատերը ավաղ մահացու կերպով վիրավորված են...»⁴⁵⁹:

Պետք է նկատել, որ այս կոտորածի հետևանքով քաղաքի հայ բնակչության մի մասը արտագաղթել էր, և 19-րդ դարի վերջին հայ բնակչության աճ քաղաքում տեղի չունեցավ: Այդ է վկայում 1899թ. «Բյուզանդիոն» օրաթերթի հաղորդած տեղեկությունն այն մասին, որ նույն ժամանակ քաղաքի հայ և թուրք բնակիչների ընդհանուր թիվը կազմում էր 9000 շունչ, որից 500 տունը հայերն էին⁴⁶⁰:

Այս կազայի կազմում գտնվող Կասնա նահիեի Չիմառա (Չըմառա) գյուղում 1895թ. կոտորածի հետևանքով եղան բնակչության տեղաշարժեր, և ժողովրդագրական պատկերը փոխվեց: Այդ մասին են վկայում մի պաշտոնական փաստաթղթում տեղ գտած նյութերը⁴⁶¹, որոնցում մասնավորապես ասված էր. «1895թ. հոկտեմբերի 8-ին 300-ի չափ քրդական հրոսակախումբը, բաժանված երկու մասի, հարձակում գործեց Եփրատի ափին գտնվող 170 տնից բաղկացած հայաբնակ Բինկա և 80 հայ ընտանիք ունեցող Չիմառա գյուղերի վրա: Չորս ժամ շարունակ այս գյուղերի վրա կրակ տեղաց: Քրդերը Չիմառա գյուղի մեջ սպանեցին մեկ հայ երիտասարդի և վիրավորեցին մի հայ կին: Բինկա գյուղի բնակիչներից շուրջ 1000 հոգու թուրքերը և քրդերը տեղափոխեցին Չիմառա»⁴⁶²:

Թոնուսի կազայի Ղազի Մաղարա (Մաղարա) գյուղը ևս կորուստներ տվեց: 1896թ. հունվար-փետրվար ամիսներին տեղի ունեցած կոտորածին զոհ գնաց 150 մարդ⁴⁶³:

Գյուրիհի կազան ևս չխուսափեց 1895-1896 թթ. թուրքական ջարդերից: Այս կոտորածից հատկապես տուժեց կազայի համանուն կենտրոնը: Գյուրիհ քաղաքի կոտորածը տեղի ունեցավ 1895թ. հոկտեմբերի 31-ին: Թուրքերի, քրդերի, չերքեզների 10 հազարանոց զորախումբն այդ օրը Ազիզիեից, Կանգալից, Տարենտեից հարձակվեց

Գյուրիհի վրա և անլսելի վայրագությամբ կոտորեց 1800 իսլամ հայերի⁴⁶⁴:

Սակայն դրանով քաղաքը չազատվեց կոտորածներից: 1894-95 յոյեմբերի 12-ին Գյուրիհը պաշարվեց 2000-անոց քրդական և թուրքական զորքի կողմից: Դիմադրելով 4 օր՝ հայերը տվեցին 1200 գոն Թուրքերը և քրդերը թալանել էին 500 տուն, առևանգել 150 կին և աղջիկ⁴⁶⁵:

Պետք է նշել, որ զոհերի թիվը կարող էր լինել շատ ավելին, երբ չլինեին Գյուրիհի հայ կաթոլիկ համայնքի անդամներից Միսոն Կերկերյանը: Վերջինս, օգտվելով կառավարության և ժողովրդի մեջ վայելած հեղինակությունից, կարողացավ 400 հայ կաթոլիկների և 800 առաք ելական հայերի պատսպարել հայոց առաջնորդարանի պատերի տակ, իսկ 300 հոգու՝ տարբեր անձանց տներում⁴⁶⁶:

Այսպիսով, այս փաստերը վկայում են, որ Սեբաստիայի գավառի տարբեր քաղաքներ և գյուղեր իրոք ենթարկվեցին 1894-1896թթ. համիդեական դաժան կոտորածներին և նրանցում բնական աճը խաթարվեց, բայց 20-րդ դարի սկզբին նրանք շարունակեցին պահպանել իրենց հայեցի դիմագիծը:

⁴⁵⁸ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 135, ք. 5:

⁴⁵⁹ Տես նույն տեղում, ք. 4:

⁴⁶⁰ Բյուզանդիոն, Կ. Պոլիս, 1899, հունիս, թիվ 818, էջ 1:

⁴⁶¹ Տես նույն տեղում:

⁴⁶² Տես նույն տեղում:

⁴⁶³ Տես նույն տեղում:

⁴⁶⁴ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 472, ք. 3:

⁴⁶⁵ Ludovic De Contenson, Les Reformes en Turquie D'Asie, Paris, 1913, էջ 210-211:

⁴⁶⁶ Նազլեան Յ., Տրապիզոնի թեմի վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1928 շրջանի քաղաքական-կրոնական դեպքերի մասին, Պեյրուք, 1960, էջ 251:

2. ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐ (ՇԱԲԻՆ ԿԱՐԱՀԻՍԱՐ, ԹՈՒՆԱԹ, ԱՄԱՍԻԱ)

Թուրքական կոտորածները իրենց ողջ ուժգնությամբ ազդեցին մասնաճյուղի Մեքաստիայի նահանգի հյուսիսային գավառների ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Տեղի ունեցած ջարդերի հետևանքով որոշ քաղաքներ և գյուղեր զրկվեցին իրենց բնակչության մեծ մասից:

Շաբին Կարահիսարի գավառի համանուն կենտրոնը 1895թ. ենթարկվեց դաժան կոտորածի և ունեցավ զգալի կորուստներ: Քաղաքի մեջ կոտորածը և թալանը սկսվում է հոկտեմբերի վերջին: Նոյեմբերի 1-ին 2000 հայ պատսպարվում են տեղի հայկական եկեղեցում: Սակայն շուտով բոլորն էլ ստիպված հանձնվում ու կոտորվում են: Ըստ մի աղբյուրի հավաստման՝ քաղաքում ընդհանուր զոհերի թիվն անցնում էր 3000-ից⁴⁶⁷, իսկ այլ տեղեկության համաձայն՝ 5000-ից⁴⁶⁸: ճշմարտությանը ավելի մոտ ենք համարում երկրորդ տվյալը, քանի որ, ինչպես տեսանք միայն մեկ օրում կոտորվել է շուրջ 2000 մարդ:

1894-1895թթ. Թոխաթ գավառը ևս ենթարկվեց թուրքական կոտորածի: Այն կազմակերպել էր «Մաշալլահ» գաղտնի ընկերությունը⁴⁶⁹, որը հիմնվել էր իսլամի «պաշտպանության» և «գյավուրներին» բնաջնջելու համար:

Թոխաթ քաղաքում մինչև 1895թ. մարտի 17-ը զոհերի թիվը հասավ մոտ 150-ի, իսկ վիրավորվածներինը՝ 50-ի: Կողոպտվեց 300 տուն⁴⁷⁰: Ընդհանուր ողջ կոտորածի ընթացքում միայն Թոխաթ քաղաքում զոհ գնաց շուրջ 500 հայ⁴⁷¹:

Թոխաթ գավառի Նիքսար գավառակը այդ ժամանակ չխուսափեց ջարդերից: Կազայի համանուն կենտրոնում 1896թ. հունիսի 9-ին տեղի ունեցած կոտորածի հետևանքով զոհ գնաց 150 խաղաղ հայ բնակիչ⁴⁷²:

Նույն ժողովրդագրական պատկերի խեղաթյուրումն է նկատվել մասնաճյուղի Ջիլե գավառակում, որի համանուն կենտրոնում միայն 1895թ. նոյեմբերի 16-ի կոտորածի ընթացքում զոհ գնաց 184 մարդ⁴⁷³:

Այս կոտորածը կրկնվեց 1895թ. նոյեմբերի 28-ին: Քաղաքի 200 հայեր սպանվեցին և 300 տուն թալանվեց⁴⁷⁴: Ողջ կոտորածի ընթացքում քաղաքը կորցրեց 384 հայ բնակիչ:

⁴⁶⁷ Ludovic De Contenson, Les Reformes En Turquie D'Asie, Paris, 1913, էջ 211:

⁴⁶⁸ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 248:

⁴⁶⁹ Արաքս, Ս.Պետերբուրգ, 1894-1895, գիրք Բ., էջ 153:

⁴⁷⁰ Տես նույն տեղում, էջ 157:

⁴⁷¹ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նույն տեղում:

⁴⁷² Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., էջ 254:

⁴⁷³ Kevorkian R.H., Paboudjian P.B., նշվ.աշխ., նույն տեղում, տես մաս Ալպոյաճեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 585:

⁴⁷⁴ Ludovic De Contenson, Les Reformes En Turquie D'Asie, Paris, 1913, p. 211.

Ուշագրավ է, որ Ամասիայի գավառում 1894-1896թթ. կոտորածը և կողոպուտը տեղի է ունեցել հիմնականում գավառի խոշոր կենտրոններում, որոնցում տեղաբաշխված էր հայ բնակչության հիմնական զանգվածը:

1894-1896թթ. ընթացքում տեղի ունեցած կոտորածի հետևանքով Ամասիա քաղաքի ժողովրդագրական պատկերը խաթարվեց և հայ բնակչությունը նվազեց: Ամասիա քաղաքում ջարդերն ու թալանը տեղի են ունեցել 1895թ. նոյեմբեր ամսին: Վերջինիս մասին է խոսում պաշտոնական մի փաստաթուղթ⁴⁷⁵: 1895թ. նոյեմբերի 3-ին կառավարական գործը միջօրեի աղոթքն ավարտելուն պես, իր հետ ունենալով թուրք խուժանին, անայացրեց Ամասիա քաղաքի մեծ մասը: Ժողովրդի մի մասը հանձնվեց թուրքերին, մյուս մասը, խանութներից դուրս գալով, ապաստանեց տներում: Նոյեմբերի 3-ից սկսած քաղաքը հայտնվեց պաշարման մեջ:

Ամասիա քաղաքում ու նրա շրջակայքում տեղի ունեցած ջարդերի հետևանքով նահատակների թիվը շատ մեծ էր, և այդ մասին նույն տեղում նշված էր. «Բազմաթիվ հայերու դիակնիր կը լողան Իրիսի ափաց մեջ»⁴⁷⁶:

Նկատենք, որ այս կոտորածը կրկնվել է 1895թ. նոյեմբերի 15-17-ը, որի ընթացքում թուրքերը և քրդերը թալանեցին հայերի ձեռնարկությունները և սպանեցին մոտ 1000 հոգու⁴⁷⁷: Պարզորոշ երևում է, որ այս կոտորածները խեղաթյուրել էին Ամասիայի քաղաքի ժողովրդագրական պատկերը, և հայ բնակչության թվաքանակը 19-րդ դարի վերջին նվազեց:

Ամասիայի գավառի Սիմ Հաջիգյուլ գավառակի համանուն կենտրոնը ևս, ի թիվս այլ հայաբնակ վայրերի, 1895թ. ենթարկվեց կոտորածի և կողոպուտի: Այստեղ այն տեղի է ունեցել նոյեմբերի 5-6-ին: Թուրքերը սպանել էին Սարգիս անունով մի հայ աղայի իր որդիների հետ միասին, որոնք պատսպարվել էին տանը և պայքար էին մղում: Թեև սպանվածների թիվը հայտնի չէ, բայց պարզ է, որ այս կոտորածի հետևանքը եղավ հայ բնակչության արտահոսքը:

Ժողովրդագրական տեղաշարժերը և կոտորածն ու կողոպուտը տեղ են գտել մասնաճյուղի Հավզա և Մարզվան քաղաքներում:

1895թ. նոյեմբերի 8-ին Ամասիայի ոստիկանապետ Ղազի բեյի գործը Հավզա է ժամանում: Ժողովուրդը մինչ այդ հավաքվել էր պանդոկներում: Ձորքը հարձակվում է այդ պանդոկների վրա: Սկսված դաժան կոտորածի հետևանքով զոհվածների թիվը հասնում է 13 շնչի, իսկ վիրավորներինը՝ 9-ի⁴⁷⁸:

⁴⁷⁵ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 128, թ. 6-7:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 7:

⁴⁷⁷ Ludovic De Contenson, նշվ.աշխ., էջ 211:

⁴⁷⁸ Տես նույն տեղում, թ. 7:

Մարզվան քաղաքում առաջին կազմակերպված կոտորածը տեղի է ունեցել 1894թ.: Պատմական ճշմարտությունը պահանջում է նշել, որ չերքեզ Բեքիր փաշայի օգնությամբ Մարզվան քաղաքը տվեց ընդամենը 200-300-ի չափ զոհ⁴⁷⁹: Կոտորածներն ավելի մեծ ուժգնությամբ կրկնվեցին 1895թ.: Նոյեմբերի 3-ին թուրք խուժանը հարձակվելով Մարզվան քաղաքի շուկայի վրա՝ սկսում է կոտորածը և ավերածությունները: Հայերից շատերը փորձում են փախչել, բայց նրանք բոլոր ճանապարհները փակում են: Մեծ մասի դիակները մյուս օրը փռված էին Մարզվանի շուկայում: Հաջորդ օրը կոտորածները կրկնվեցին ինչպես Մարզվանում, այնպես էլ շրջակա գյուղերի մեջ: Ձոհված և այլ տեղեր տեղափոխված հայ ազգաբնակչության թիվը անցնում էր 1000-ից⁴⁸⁰:

Այսպիսով, 1894-1895թթ. կոտորածների հետևանքով այս հատվածում հայ ժողովրդի կրած կոտորածների թիվը հասնում էր շուրջ 1200-1300 մարդու:

Փաստորեն 1894-1896թթ. կոտորածները ծանր անդրադարձ ունեցան նաև նահանգի հյուսիսային գավառների ժողովրդագրական պատկերի վրա, և հայ բնակչությունը զգալիորեն նվազեց:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Սեբաստիայի գավառը ամենահայաշատն էր նահանգի մեջ: Նախքան մեծ եղեռնը հայ բնակչության թիվը այս հասնում էր 169554 մարդու: Գավառն ուներ շատ խայտաբղետ ազգային կազմ և բացի հայերից գավառում բնակվում էին նաև եթնոմիավորներ, ինչպիսիք էին թուրքերը, քրդերը, հույները, ասորիները և այլն:

Նահանգի մյուս հայաշատ օջախը հյուսիսային գավառն էր Շաբին Կարահիսարն էր: Հայերը կենտրոնացած էին հիմնական համանուն կենտրոնում և բազում հայկական գյուղերում:

Նախքան մեծ եղեռնը հայ բնակչության թիվն այստեղ կազմում էր 34637 շունչ:

Նահանգի հյուսիսարևմտյան գավառները՝ Թոխաթը և Ամասիան ևս ունեին խայտաբղետ ազգային կազմ: Այս սանջակներում բնակվում էին հայեր, թուրքեր, քրդեր, չերքեզներ, հույներ, կղբաշներ, ասորիներ:

Հայերն այս ազգությունների ընդհանուր պատկերում ունեին իրենց ծանրակշիռ տեղը: Թոխաթի գավառում նրանց թիվը նախքան մեծ եղեռնը կազմում էր 38037 շունչ, իսկ Ամասիայի սանջակում՝ 51450 շունչ:

Նկատենք, որ հայ ազգաբնակչության թիվը 20-րդ դարի առաջին քառորդին շատ ավելի մեծ կլիներ, եթե չլիներ 1890-ական թթ.-ի համիդեական դաժան կոտորածը, որի հետևանքով հայկական քաղաքները և գյուղերը կորցրին իրենց բնակչության զգալի հատվածը, դրա հետևանքով տեղի ունեցան բնակչության տեղաշարժեր: Այդ կոտորածի հետևանքով Սեբաստիա քաղաքը կորցրեց շուրջ 5000 հայ բնակիչ, Գյուրին քաղաքը՝ շուրջ 3000, Շաբին Կարահիսարը՝ 5000, Թոխաթը՝ 500, Ամասիան՝ 1000-ից ավելի, Մարզվանը՝ շուրջ 1000 և այլն: Խոշոր կորուստներ տվեցին նաև հայկական գյուղերը, որոնցից օրինակ Շաբին Կարահիսարի որոշ գյուղեր կորցրին իրենց բնակչության մոտ 50%-ը: Շնորհիվ հերոսական մաքառման որոշ գյուղեր չտվեցին այդքան շատ կորուստներ և պահպանեցին իրենց հայեցի դիմագիծը:

Այս տեղաշարժերից բացի որոշ շրջաններ թուրքական իշխանությունների կողմից համալրվեցին մահմեդական բնակչությամբ, որը նպաստեց նրանց թվաքանակի աճին: Բայց հայերը շարունակում էին նահանգի բնակչության գերակշիռ տոկոսը կազմել նաև 20-րդ դարի սկզբին:

Ընդհանուր առմամբ, նախքան համաշխարհային պատերազմը, ողջ Սեբաստիայի նահանգում բնակչության թիվը կազմում էր 729899 մարդ, որից հայերը 293678 (40,2%), թուրքերը՝ 192000 (26,3%), քրդերը՝ 50000 (6,9%), կղբաշները՝ 80134 (10,9%), ասորիները՝ 24925 (3,4%), հույները՝ 39967 (5,5%), չերքեզները՝ 45000 (6,2%), եզդիները՝ 4195 (0,6%):

Ինչպես պարզորոշ երևում է այս տոկոսային կառուցվածքից, հայերը կազմում էին Սեբաստիայի նահանգի

⁴⁷⁹ Բյուզանդիոն, Կ.Պոլիս, 1909, թիվ 3765, փետրվարի 13:
⁴⁸⁰ ՀՀ ԳԱԱ, Պատմության ինստիտուտի արխիվ, նույն տեղում, ք. 3:

կարևոր էթնիկ տարրերից մեկը և ժողովրդագրական ընդհանուր համակարգում ունեին իրենց գերակշռող տոկոսը: Հայերն Արևմտյան Հայաստանի այս ընդարձակ տարածքում ունեին իրենց մշակութային և կրթական օջախները, և այս վիլայեթի պատմամշակութային ծանրակշիռ ժառանգության գլխավոր կրողներն էին:

The given research consists of the introduction, four chapters, conclusion and the appendix. It is devoted to all-round studying of such problem as administrative-demographic position in the end XIX beginning of XX centuries, ethnic shifts of the population of the Armenian vilayet of Sebastia in 1894-1896 years.

The numerous clearings present as of today, concerning administrative divisions-demographic vilayet of Sebastia, ethnic detrusions, are separated, meet various protosources, in archive deeds, in the scientific literature, in periodicals and require a system approach. On the basis of cull, study and the assaying of the materials, complete enough and generalized pattern of is administrative-demographic situation vilayet of Sebastia in the end XIX initiation of XX centuries is in-process introduced.

As a result of research it has been revealed, that vilayet of Sebastia in the end XIX beginning of XX centuries was greatest of six vilayets of Ottoman empire, and has been subdivided into four sangaks of Sebastia, Shapin-Karahisar, Tokat, Amasia.

Almost absence the major data connected with demographic position vilayet of Sebastia from 1880 to 1900 years, has compelled special attention to turn for data and the facts, concerning the end of 1870 and 1914-1915, up to a genocide of Armenians in Ottoman empire.

Slaughter of Armenians in vilayet of Sebastia in 1894-1896, in the large sizes has affected on demographic situation of the city of Sebastia, where only in 1895 year 5170 Armenians have been killed. Other parts of sangak of Sebastia have been subject to slaughter also. Demographic situation in any measure has changed also in northern sangaks (Tokat, Shapin-Karahisar, Amasia) of vilayet where in too it was a high time 1200-1300 Armenians are exterminated.

As a result of research it has been revealed, that in 1914-1915 years in the vilayet of Sebastia lived in total 729899 person, from which 293678 Armenians (40,2 %), the Turk 192000 (26,3 %), Kurds 50000 (6,9 %), Kyzilbashes 80134 (10,9 %), Assyrians 24925 (3,4 %), Greeks 39967 (5,5 %), Cherkess 45000 (6,2 %), Yezids 4195 (0,6 %).

Данное исследование состоит из введения, четырех глав, заключения и приложения. Оно посвящено всестороннему изучению таких проблем Себастийского вилайета, как его административно-демографическое положение в конце XIX начале XX веков, этнических сдвигов населения связанных резней армян в Себастийском вилайете в 1894-1896гг.

Имеющиеся на сегодня многочисленные сведения, касающиеся административно-демографического деления Себастийского вилайета, этнических сдвигов, разрознены, встречаются в различных первоисточниках, в архивных документах, в научной литературе, в периодической печати и требуют системного подхода. На основе отбора, изучения и анализа этих материалов, в работе представлена достаточно полная и обобщенная картина административно-демографического положения Себастийского вилайета в конце XIX начале XX веков.

В результате исследования было выявлено, что Себастийский вилайет в конце XIX начале XX веков был самым большим из шести вилайетов Османской империи, и был подразделен на четыре санджака- Себастии, Шапин-Карахисара, Токата, Амасии.

Почти отсутствие важнейших сведений связанных с демографическим положением Себастийского вилайета с 1880 по 1900-ых годов, вынудило особое внимание обратить на сведения и факты касающиеся конца 1870-ых и 1914-1915 годов, до геноцида армян в Османской империи.

Резня армян в Себастийском вилайете в 1894-1896 гг. в крупных размерах повлияла на демографическое положение города Себастии, где только в 1895г. было убито 5170 армян. Резне были подвержены также другие части Себастийского санджака. Демографическое положение в какой-то мере изменилось также в северных санджаках(Токат,Шапин-Карахисар, Амасия)вилайета,где в тоже самое время было истреблено 1200-1300 армян.

В результате исследования было выявлено, что в 1914-1915гг. Себастийском вилайете проживало в общей сложности 729899 человек, из которых 293678 армян /40,2%/, турок 192000 /26,3%/, курдов 50000 /6,9%/, кизильбашов 80134 /10,9%/, ассирийцев 24925 /3,4%/, греков 39967 /5,5%/, черкесов 45000 /6,2%/, езидов 4195 /0,6%/.

1. ՍԿՁԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐ

ա. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

- 1.1. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արխիվային բաժին, ֆոնդ Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ N 228 (վավերագիր 21):
- 1.2. ՀՀ ազգային արխիվ (ՀՀ ԱԱ), ֆ. 56, ց. 17, գ. 52: ֆ. 193, ց. 1, գ. 30, 63, 109, 111, 114, 130, 258, 266, 303: ֆ. 398, ց. 1, գ. 14: ֆ. 425, ց. 1, գ. 50: ֆ. 439, ց. 1, գ. 63, 384, 472, 477, 483, 500: ֆ. 476, ց. 1, գ. 33, 83, 110, 144, 232, 238, 249, 278, 488, 560, 712, 714, 718, 761, 825, 830, 940, 1041:
- 1.3. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 128, 135, 151, 153:
- 1.4. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվ, թղթապանակ 121/1:
- 1.5. ՀՀ Ե.Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 3, գ. 23, 41, 50, բաժին 12, գ. 10520, Գարեգին Սրվանձոյանցի ֆոնդ, բաժին 1, գ. 18:

բ. ՏՊԱԳԻՐ ՍԿՁԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐ

ա. հայերեն

- 1.6. Դիան հայոց պատմութեան, կազմեց Գ.Աղանեանցը, Գիրք ժգ, Թիֆլիս, 1915:
- 1.7. Եվիա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Սաֆրաստյանը Ա., հ. Բ, Երևան, 1964:
- 1.8. Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունայ, Թիֆլիս, 1917: ք. ռուսերեն
- 1.9. Акты собранные Кавказскою Археологическою Комиссиею (АКАК), т. 12, Тифлис, 1904.

2. ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. հայերեն

- 2.1. Ալթունեան Ա.Մ., Տեղեկագրութիւն հայոց գաղթականութեան, որք ի Մոլտո-Վալաքիա, Հունգարի եւ ի Լեհաստան, Ֆոքշան, 1877:
- 2.2. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եվրոպիոյ հայոց», Գահիրէ, 1952:
- 2.3. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հ. Ա, Գահիրէ, 1937:
- 2.4. Աղեքսանդրեան Ա., Պատմութիւն ականավոր քաղաքին Սեբաստիոյ և սահմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոսութեան նորին, Վենետիկ, 1911:
- 2.5. Առաքել Պատրիկ, Պատմագիրք հուշամատեան Սեբաստիոյ և գավառի հայութեան, հ. Ա, Պեյրուս, 1974:

- 2.6. Առաքել Պատրիկ, Պատմագիրք հուշամատենան Սեբաստիոյ և գավառի հայութեան, հ. Բ, Պեյրուք, 1974:
- 2.7. Առաքելյան Գ., Գանձակ - Ելիզավետպոլի բնակչութիւնը XIX դարում, Երևան, 2003:
- 2.8. Արզումանյան Մ., Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969:
- 2.9. Գաբամաճեան Ա., Գամեր: Փոքրիկ ճամփորդ արեւելքի մէջ, Կ.Պոլիս, 1911:
- 2.10. Գաբիկեան Կ., Եղեռնապատում փոքուն Հայոց և Նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիո, Պոսթոն, 1924:
- 2.11. Գանարեան Գ., Հուշեր ու խոհեր Շապին Գարահիսար, Պոլիս, Կիլիկիա և Լիբանան, Պեյրուք, 1960:
- 2.12. Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1902:
- 2.13. Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907:
- 2.14. Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի, Կ.Պոլիս, 1903:
- 2.15. Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցույց, ԺՁ տարի, Կ.Պոլիս, 1922:
- 2.16. Թեոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարիին, Նիւ Եօրք, 1985:
- 2.17. Թուրքիայի հայերն և իրենց դրացիներ, Մարսէլ, 1890, Գրեց Մ.Ա., Հայերեն տպ. Մ.Փորթուզալեանի:
- 2.18. Խոսրոնա Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թյուրքաբնակ վայրերում /XIX դարի վերջ-XX դարի առաջին քառորդ/, Եր., 2004:
- 2.19. Ծոցիկյան Ա., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու Յորք, 1947:
- 2.20. Հայկազ Ա., Շապին-Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նիւ Եօրք, 1957:
- 2.21. Համարատվութիւն Ազգային կենդրոնական վարչութեան 1872-1873 Ամի ԱՌ Ազգային ընդհանուր ժողովն, Կ.Պոլիս, 1874:
- 2.22. Համբարձումեան Վ., Գիւղաշխարհ, Փարիզ, 1927:
- 2.23. Յուհաննէս Լ., Հայաստանի ջարդերը, Կ.Պոլիս, 1919:
- 2.24. Ղազարյան Հ., Արևմտահայությունը ցեղասպանության մախոթյակին, Երևան, 2001:
- 2.25. Ճեհրահեան Լ., Թուրքահայոց բնաջնջումը, Մարսէլ, 1950:
- 2.26. Մեւքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, Երևան, 1994:
- 2.27. Մուրադեան Գ., Հայրենիքին ուխտաւորները, Կ.Պոլիս, 1920:
- 2.28. Նազլեան Յ., Տրապիզոնի թեմի վիճակաւոր Յուհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը Սերժաւոր Արևելքի 1914-1928 շրջանի քաղաքական դեպքերի մասին, Պեյրուք, 1960:
- 2.29. Նաթանեան Պ., Տեղեկագրութիւնն ընդհանուր վիճակին Սեբաստիոյ եւ անոր կուսակալութեան ներքեւ գտնվող մի քանի գլխաւոր քաղաքաց, Կ.Պոլիս, 1877:

- 2.30. Պառավեան Ա., Փոքր Հայքի Սիմ-Հաճիգյուղ գիւղաքաղաքի հայերու պատմութիւնը 1890-1922, Վենետիկ, 1978:
- 2.31. Պոտուրեան Մ., Հայ հանրագիտակ, հ. Ա, Պուքրեշ, 1938:
- 2.32. Պոտուրեան Մ., Հայ հանրագիտակ, հ. Բ, Պուքրեշ, 1938:
- 2.33. Պոտուրեան Մ., Հայ հանրագիտակ, հ. Գ, Պուքրեշ, 1938:
- 2.34. Սապահ-Գյուլեան, Փոքր Հայքի հիշատակներ, Հիկագո, 1917:
- 2.35. Սարգսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:
- 2.36. Սիմոնեան Գ.Հ., Հուշամատյան Պոնտական Ամասիո, Նիկոսիա, 1966:
- 2.37. Սրվանձտյանց Գարեգին, Երկեր հ. Ա, Երևան, 1978:
- 2.38. Սրվանձտյանց Գարեգին, Երկեր հ. Բ, Երևան, 1982:
- 2.39. Սրվանձտեանց Գարեգին, Թորոս Աղբար, հ. Ա, Կ.Պոլիս, 1879:
- 2.40. Տաշեան Վ.Յ, Պոնտական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1919:
- 2.41. Տեովլեթեան Ա., Հուշեր Շապին Գարահիսարէն, Փարիզ, 1954:
- 2.42. Տեր-Յակոբեան Ա., Ֆիզիքական ազգագրական և քաղաքական աշխարհագրութիւն Հայաստանի, Թիֆլիս, 1914:
- 2.43. Տրդատեան Տ., Հաղթը և հաղթեցիները, Պոստոն, 1959:
- 2.44. Րաֆֆի, Տաճկահայք: Հայկական հարցը, Վիեննա, 1913:
- 2.45. Օրմանեան Ս., Հայոց եկեղեցին և իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկա կացութիւնը, Կ.Պոլիս, 1912:

բ. ռուսերեն

- 2.46. Авакян А., “Черкесский фактор в Османской империи и Турции”, Ереван, 2001.
- 2.47. Гиппиус А.И., “Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи ближайших к Закавказью”, Тифлис, 1889.
- 2.48. Маевский В., “Пути Малой Азии в район между Самсуном и Александретским заливом”, Тифлис, 1903.
- 2.49. Саркисян Г.Г., “Население Восточной Армении в XIX — начале XXв.”, Ереван, 2002.
- 2.50. Сокольский Н., “Очерки современной Турции”, Тифлис, 1923.

գ. օտար լեզուներով

- 2.51. Birken A., “Die Provinzen des Osmanischen Reiches”, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1976.
- 2.52. Quinet Vital, “La Turquie d’Asie”, v. 1, Paris, 1892.
- 2.53. Ludovic De Contenson, “Les Reformes En Turquie D’Asie”, Paris, 1913.
- 2.54. Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., “Les Armeniens dans l’empire ottoman la veille du Genocide”, Paris, 1992.

- 2.55. Justin Mac Carthy, "The Arab world, Turkey, and the Balkans (1878-1914), A Handbook of historical statistics", Boston, 1982.
- 2.56. Justin Mac Carthy, Muslims and Minorities, The population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York, 1983.
- 2.57. Kemal H. Karpat, "Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristic", Paris, 1985.
- 2.58. Henry Fanshaver Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London, 1881.
- 2.59. Henry Van Lennep, "Travels in little known parts of Asia Minor", vol. 1, London 1870.

3. ՊԱՐԲԵՐԱՎԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

ա. հայերեն ամսագրեր

- 3.1. Արաքս, Պետերբուրգ, 1889:
բ. հայերեն թերթեր
- 3.2. Ալիս, Սեբաստիա, 1930:
- 3.3. Արևելք, Կ.Պոլիս, 1898:
- 3.4. Բյուրակն, Կ.Պոլիս, 1900:
- 3.5. Բյուզանդիոն, Կ.Պոլիս, 1899, 1914:
- 3.6. Դրօշակ, Թիֆլիս, 1895, 1896:
- 3.7. Հնչակ, Ժնև, 1935:
- 3.8. Հողդար, Սեբաստիա, 1914:
- 3.9. Մասիս, Կ.Պոլիս, 1879, 1880, 1881, 1883:
գ. հայերեն հանդեսներ
- 3.10. Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. ԺԵ, Պեյրուք, 1995:

դ. ռուսերեն մամուլ

- 3.11. Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества, Тифлис, 1884/1885, т. 8.

4. ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

ա. հայերեն

- 4.1. Աթեշեան Գ., Սիմ Հաջիգյուղի կրթականը, Նոր Այգ, Մարզվան, 1913:
- 4.2. Բաղայան Գ., Վանի նահանգը 1840--ական-1914թթ. /վարչաքաղաքական և դեմոգրաֆիական ուսումնասիրություն/, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 3, Ե., 1986:
- 4.3. Բաղայան Գ., Վանի նահանգ, «Հայկական հարց հանրագիտարան», Երևան, 1996:

- 4.4. Թեմուրճյան Կ., Գամիրքի հայ ազգաբնակչության թվի համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին, հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. Ա, Երևան, 1970:
- 4.5. Թուրեան Մ., Տարեմտե, Արևելյան մամուլ, Չմյուռնիա, 1888:

բ. ռուսերեն

- 4.6. Саркисян Е.К., "Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", т. 5, Турция, Ереван, 1970.
գ. օտար լեզուներով

- 4.7. Sarkis J., Karajian M.P., An Inquiry into the statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918 In the Ottoman Empire 1914, The Armenian Review, v. 25, 1972.

Ղարսավր	19	47	55	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Լեյլախիվ	35	85	98	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Քիրեճիկ	-	-	-	-	-	-	13	31	34	-	-	-
Տարաքասու	10	32	37	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ալան	-	-	-	-	-	-	21	52	55	-	-	-
Գաթըր-Ալան	-	-	-	-	-	-	17	48	46	-	-	-
Սերնիճ	-	-	-	-	-	-	23	59	65	-	-	-
Պեկ-Ալան	-	-	-	-	-	-	14	33	36	-	-	-
Կեմի Պյուքյու	11	26	32	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Քեմիշին Պյուքյու	17	42	48	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Քարլըք	27	67	75	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Հիվ-Ալան	8	18	21	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ընդհանուր	721	1779	1980	-	-	-	158	396	425	8	21	26

Ուարայազա	Մահմեդական			Հայ			Հույն			Չերքեզ		
	Տ.	Ա.	Կ.	Տ.	Ա.	Կ.	Տ.	Ա.	Կ.	Տ.	Ա.	Կ.
Չիշղի	251	611	675	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Լոսան	30	76	85	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Հոլայ	37	95	109	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ֆերենկե	77	197	218	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Էմերի	25	67	78	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Կեյոժ	17	42	49	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Չիլտոր	19	50	62	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ղալէ	7	16	21	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Լայեթի	58	145	162	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Թեփե Գշլա	28	73	82	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ավթոլայ	5	13	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ալան	8	21	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Կեւեկին	21	55	62	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Բնակչության ընդհանուր պատկերը ըստ նահիեների հետևյալն էր.

Աղյուսակ 2

Նահիեներ	Տուն	Այր	Կին
Հերեք			
մահմեդական	817	2114	2618
հայ	169	457	371
հույն	61	155	189
չերքեզ	241	756	826
Թալապատ			
մահմեդական	1225	3183	3585
հույն	61	167	200
չերքեզ	8	23	29
Սոնուսա			
մահմեդական	794	1949	2166
հույն	157	396	425
չերքեզ	8	21	26
Ղարայազա			
մահմեդական	806	2035	2327
հայ	50	135	163
հույն	5	12	17
ընդհանուր	4402	11403	12942

Առաջաբան	4
Գ Լ ՈՒ Խ առաջին	8
Սեբաստիայի նահանգի Սեբաստիայի /Սվազի/ գավառի վարչա- ժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին	
1. Պատմաաշխարհագրական ակնարկ	8
2. Սեբաստիայի գավառակ	12
3. Սեբաստիայի գավառի արևելյան գավառակներ	21
ա. Հաֆիքի գավառակ	21
բ. Ջառայի գավառակ	30
գ. Տիվրիկի գավառակ	32
4. Սեբաստիայի գավառի արևմտյան և հարավարևմտյան գավառակներ	38
ա. Ենիխանի գավառակ	38
բ. Թոնուսի գավառակ	39
գ. Կանգալի գավառակ	45
5. Սեբաստիայի գավառի հարավային գավառակներ	47
ա. Ազիզիեի գավառակ (Բյունյան Համիդ)	47
բ. Գյուրինի գավառակ	49
գ. Տարենտեի գավառակ	52
Գ Լ ՈՒ Խ երկրորդ	55
Սեբաստիայի նահանգի Շաբին Կարահիսարի գավառի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին	
1. Շաբին Կարահիսարի գավառի կենտրոնական և հարավարևմտյան գավառակներ	55
ա. Շաբին Կարահիսարի գավառակ	55
բ. Անդրեասի /Սուչեիրի/ գավառակ	59
2. Շաբին Կարահիսարի արևմտյան և հյուսիսարևմտյան գավառակներ	69
ա. Կոյլուհիսար և Ալուջա գավառակներ	69
Գ Լ ՈՒ Խ երրորդ	71
Սեբաստիայի նահանգի հյուսիսարևմտյան գավառներների վարչաժողովրդագրական իրավիճակը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին	
1. Թոխաթի (Եվրոկիայի, Թոքաթի) գավառ	71

I. Թոխաթի գավառակ	71
II. Թոխաթի գավառի հյուսիսային և արևմտյան գավառակներ	78
ա. Նիքսարի գավառակ	78
բ. Հերեքի (Էրպաա) գավառակ	79
գ. Ջիլեի գավառակ	81
2. Ամասիայի գավառ	82
Գ Լ ՈՒ Խ չորրորդ	90
Սեբաստիայի նահանգի ժողովրդագրական տեղաշարժերը 1894- 1896թթ.	
1. Սեբաստիայի գավառ	90
2. Հյուսիսային գավառներ (Շաբին Կարահիսար, Թոխաթ, Ամասիա)	95
Վ երջաբան	98
Resume	100
Резюме	101
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	102
Հավելված	107